

Pavelka, Jiří

Pragmatické a syntagmatické osy jazykového dorozumívání

In: Pavelka, Jiří. *Předpoklady literárního dorozumívání*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1998, pp. 45-107

ISBN 8021018003

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122908>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

2. PARADIGMATICKÉ A SYNTAGMATICKÉ OSY JAZYKOVÉHO DOROZUMÍVÁNÍ

2.1. „Světy ze slov“, předmětný svět a zkušenostní svět

Lidské komunikativní jednání, které se děje na úrovni **mentálního jednání** (I.A.), tzn. vnímání, poznávání, prožívání, hodnocení apod., dále intersubjektové a orientační neintersubjektové **dorozumívání** (I.B.), a **sociálního jednání** (I.C.), tzn. lidské chování odehrávající se na úrovni praktického společenského života, má produktivní charakter – směřuje k vytváření duchovních výtvorů, k provozování dorozumívacích rituálů, k tvorbě produktů dorozumívacích aktivit, včetně artefaktů, k výrobě materiálních statků, k přetváření životního prostředí či k formování společenských institucí. Tyto svébytné skutečnosti, třebaže nejsou imunní vůči historickému času, mohou být na kratší anebo delší dobu zakonzervovány a transportovány do budoucnosti. Ony zakonzervované transporty cestují do budoucna po kolejích komunikačních zvyklostí. Na své cestě jsou ovšem také opravovány, drancovány a pravidelně se ztrácejí. Drasticky se mohou měnit také ony „koleje“.

Nejoblíbenější a – zdá se – i nejspolehlivější prezentaci, ale také konzervaci jakéhokoli typu lidského komunikativního jednání, nabízejí „světy ze slov“. Jednou formou takovéto konzervace je **paměť fixovaná promluva** (řečové artefakty), vznikající v programu dorozumívání pomocí jazyka ústní slovesnosti (srov. recitační dorozumívání – I.B.4.1.), druhou formou **reprodukováná promluva**, vznikající v programu reprodukováného mluvného dorozumívání (I.B.8.2.), třetí formou **literární text**, vznikající v programu literárního a rozšířeného literárního dorozumívání (I.B.6.3. a I.B.7.3.).

„Světy ze slov“ jsou projevem rozvinuté, koncentrované komunikační aktivity člověka jako psycho-fyzické entity.¹ V jejich rámci lze rozlišit čtyři základní, navzájem propojené, konstitutivní roviny – fyzickou (předmětnou), psychickou (mentální), komunikační a sémiotickou. Komunikační a sémiotický aspekt „světů ze slov“ lze na úrovni teoretické reflexe vymezit a oddělit. V praxi jsou však „světy ze slov“ vždy jednotnou komunikačně sémiotickou záležitostí, aktivitou založenou na budování a sdílení **smyslu**

¹ Dualismus hmotného a duševního, který je v sémiotickém prostoru obsažen v kategoriích „znak“ a „význam“ a který má v oblasti mentálního jednání podobu psycho-fyzického paralelismu, existuje zřejmě pouze na úrovni gnoseologické, nikoli ontologické.

a smyslem vznikajícím a utvářeným v procesu komunikace. „Světy ze slov“ jsou nejrozvinutější formou lidského komunikativního jednání směřujícího k exteriorizaci a sdílení smyslu, jsou komplexní a současně kompaktní formou lidského bytí, která má podobu dění.

Děni zde nepojímám jako Bergsonovo „trvání“ (*durée*). A to ani jako „trvání zcela čisté“, což „je forma, které nabývá sled našich stavů vědomí, když se naše Já nechá žít, když se zdržuje toho, aby odlučovalo stav přítomný od stavů minulých“,² ani jako „reální trvání“ (*durée réelle*), „jehož heterogenní momenty se pronikají, ale jehož každý moment může být sblížen se stavem světa vnějšího, který je s ním současný, a odloučiti se od jiných momentů účinkem tohoto sblížení sama“,³ ani jako „symbolickou představu trvání“, převzatou z prostoru.⁴ H. Bergson, i když rozlišuje mezi (matematicko) fyzikálním a biologickým časem, pokládá „trvání“ za projev spontánnosti a tvořivosti ducha; „trvání“ je podle jeho názoru záležitostí čistého, vnitřního dění, roviny vědomí, nikoli hmoty, která je nehybná a netečná.

Komunikativní jednání má naopak podobu dění zahrnujícího a spojujícího všechny oblasti lidského světa. Komunikující subjekt jako psychofyzická entita, jejíž rozpoznatelné hranice ustanovuje subjektivita (II.A.1.8.), obývá **předmětný svět** (II.A.2.1.) přírody a vlastního těla i „světy ze slov“. Aristotelova mimesis, filozofický empirismus, materialistická teorie odrazu, přírodověda, výtvarný iluzionismus, realistická umělecká tvorba⁵ uzákoňují a chrání jednu verzi světa, ve které „světy ze slov“ těsně souvisejí s předmětným světem, anebo na něm dokonce závisejí,⁶ zatímco mýty, pohádky, náboženská literatura, filozofické spekulace, mystika, spirituální meditace, vědecko-fantastická tvorba anebo čistá lyrika naopak postulují, představují a obhajují autonomní říši slova.

Nezávislost na předmětném světě vykazují nejen slova (jazykové výrazy), ale znaky jako takové. Tento jev lze pozorovat zřetelně u znaků matematických. Ty lze vztáhnout pouze ke světu pojmů. Touto nezávislostí se

² Bergson, Henri: *Čas a svoboda*. Filosofie, Praha 1994, s. 61.

³ Tamtéž, s. 65–66.

⁴ Srov. tamtéž, s. 66.

⁵ Erich Auerbach dokládá, že „po celý středověk a ještě v renesanci [...] existoval vážný realismus; bylo možno zpodobovat všední dění skutečnosti ve vážné a významné souvislosti“ (*Mimesis. Zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách*. Mladá fronta, Praha 1968, s. 490).

⁶ Srov. Pavelka, Jiří: „Realismus‘ v realitě světů budovaných pomocí slov. Nezaměřená východiska.“ In: Nosek, Jiří – Stachová, Jiřina, ed.: *Realismus ve vědě a filozofii*. Filozofický ústav AV ČR, Praha 1995, s. 86–97.

vykazují také ikonické výtvarné znaky. Pomocí ikonických výtvarných znaků (IV.B.2.4.8.1.) lze ztvárnit krajiny, bytosti, zvířata nebo předměty, které se ve známém reálném předmětném světě nevyskytují (to je pozice, kterou obhájil např. Hieronymus Bosch), ale rovněž objekty, které v předmětném světě existovat nemohou, protože porušují zákonitosti trojrozměrného prostoru (konstrukcemi tohoto typu proslul holandský malíř a grafik Maurits Cornelius Escher).⁷

Reflexe o jazyce vedly k formulaci dvou polárních, vylučujících se stanovisek. Podle prvního stanoviska slova jsou zástupci, popř. služebníci objektivně existujícího předmětného světa, podle druhého vystupují jako mluvčí anebo tvůrci světů nepředmětného charakteru, chápaných jako prvotní, neodvozená anebo alespoň jako autonomní objektivní realita. V prvním případě se lidskému dorozumívání nabízí jako paradigmatická osa předmětný svět, který je obsažen v konceptu empirického světa jako obrazu či odrazu předmětného světa (II.A.2.1.). V druhém případě je situace diferencovanější. Zde se paradigmatickou osou dorozumívání stávají ideální či spirituální světy nebo množiny pojmových, psychických či sémiotických (sémantických) skutečností; tyto světy či skutečnosti jsou jednou pojímány jako síla zakládající předmětný svět (těmito schopnostmi disponují např. bohové anebo metafyzické principy), jindy (v dualistických konceptech) jako skutečnosti nezávislé na předmětném světě (srov. duchovní světy – II.A.2.3.2.).

V euroamerické kulturní oblasti interní psychický a externí předmětný svět fungují jako dva pilíře zkušenostního světa. Interní psychický a externí předmětný svět se prezentují jako dvě suverénní, i když čtenými vazbami („světy ze slov“) spojované a podmiňované skutečnosti.⁸ V rámci euroamerické kulturní oblasti byly podniknuty četné pokusy, snažící se odstranit psycho-fyzickou schizofrenii lidské mysli a dualismus lidského psychického či duchovního života a materiálního, předmětného světa. Tyto pokusy

⁷ Daný typ znaků se týká empiricky prázdných pojmů (srov. Materna, Pavel: *Svět pojmů a logika*. Filosofie, Praha 1995, s. 36–39).

⁸ Existují složitější koncepty světa. Např. buddhismus rozčlenil svět do tří oblastí – do „oblasti žádosti“ (*káma vačara*), do „oblasti forem“ (*rúpa vačara*), shrnující mj. „brahmické světy“, „sféry zářících bytostí“ a „hájemství čistých“, a do „oblasti beztvareho bytí“ (*arúpa vačara*), tzn. nejsubtilnější samsárové sféry „se čtyřmi druhy existence“, kde se rodí ti, kteří se v meditační praxi odpoutali od světa tvarů; „oblast žádosti“, kam spadá také předmětný lidský svět, se dělí dále na šest bohatě diferencovaných říší – patří sem „pekelný svět [...] ďáblů a trpících bytostí“, „zvířecí svět“, „svět zemědělných“, tedy bytostí mezi vtělením, „lidský svět“, „titánský svět nadpřirozených bytostí“ a „božský či nebeský svět“ (srov. Werner, Karel: *Náboženství jižní a východní Asie*. Masarykova univerzita, Brno 1995, s. 69–70).

obvykle měly obhájit prvotnost anebo vůdčí postavení jednoho z těchto rozměrů lidského světa. Ať již byly pohnutky a cíle těchto pokusů jakékoli, vždy šlo o setkání antropologické agresivity vůči systémům lidského životního prostředí – o spor „vůle ke smyslu“ s chaosem či neuspořádaností předmětného světa, o spor „světů ze slov“ se světem předmětným (fyzickým), o spor „slov“ s „věcmi“.

Při hledání jednotícího výstavbového principu lidského světa se často dospívá k vyhraněným řešením. Za podstatu či za demiurga lidského světa jsou nejčastěji pokládány ideje, logické entity, pojmy, významy či slova, zatímco „věci“ (fakta předmětného světa) jsou od těchto skutečností odvozovány. Tak je tomu v Platónově metafyzice, kde svět předmětných jednotlivin je nedokonalým odrazem „idejí“ (*eidos*).⁹ Obdobná stanoviska zaujímali představitelé středověkého realismu, kteří se domnívali, že pouze jména jsou reálná („nominalia sunt realia“). Radikální představitelé realismu, např. Vilém z Champeaux (1070–1121), přisoudili reálné bytí dokonce pouze obecným pojmům, a to bez ohledu na to, zdali v předmětném světě existují či neexistují jednotliviny.

V Hegelově (1770–1831) monistickém modelu světa, předloženém ve *Fenomenologii ducha* (*Phänomenologie des Geistes*, 1807), je překlenuta propast mezi „slovy“ a „věcmi“ prostřednictvím „ducha“ (*Geist*) jako vyvíjející se podstaty světa; „duch“ existuje v čistém prostoru logiky, ve stadiu odcizení, jinobytí v přírodě a prostřednictvím člověka (a jeho vědomí) ve stadiu sebepoznání.¹⁰

Priorita logického (pojmového) nad časoprostorovými fakty a událostmi se projevuje např. v Russellových raných pracích, v přednášce *Naše poznání vnějšího světa* (*Our Knowledge of the External World*, 1914) anebo v traktátu *Logický atomismus* (*Logical Atomism*, 1924);¹¹ tyto práce předpokládají, že podstatou světa jsou logické entity, a že tudíž na základě analýzy (ideálního) jazyka a odhalení základní logické (pojmové) struktury jazyka lze odhalit strukturu světa.¹² Na suverenitě jazykové oblasti v lidském světě je založen také Austinův komunikační koncept jazyka, který

⁹ Srov. Platón: *Sofisté. Platónovy spisy*. Sv. 6. Jan Laichter, Praha 1933.

¹⁰ Srov. Hegel, G. W. F.: *Phänomenologie des Geistes*. Verlag von Felix Meiner, Leipzig 1949, s. 347–383.

¹¹ Studie *Logický atomismus* je zahrnuta do výběru z Russellova díla *Logika, jazyk a věda* (Svoboda, Praha 1967, s. 199–222).

¹² Srov. Oravcová, Mariana: „Od metafyziky k filozofii jazyka.“ In: O., M., ed.: *Filozofia prirodzeného jazyka. Štúdie, prednášky, eseje*. Archa, Bratislava 1992, s. 10–15.

předpokládá, že předměty, „věci“ (*things*) jsou udělány pomocí „slov“ (*words*).¹³

Při hledání jednotícího principu lidského světa je na druhé straně za-
verěnní označen předmětný svět. V předmětném světě je spatřován základ
lidského světa. Francouzský osvícenský filozof J. O. de La Mettrie (1709–
1751) dosazuje do role hodináře, dohlížejíciho na hodiny světa, přírodu.¹⁴
Ta je pokládána za poznatelný základ lidského světa, objektivní reality,
k níž se vztahují a na níž závisejí produkty a nástroje lidské mysli – ideje,
logické entity, pojmy, významy či slova. Tyto nástroje mysli mají možnost
více nebo méně dostatečně postihnout předmětný svět.

Zakladatel evropského empirismu Francis Bacon (1551–1626) slovům
nedůvěřoval; pokládal je za nejvážnější příčinu a zdroj omylů a nesprávné-
ho poznání (předmětného světa). Slova – podle jeho mínění – „prostě ro-
zum znásilňují a uvádějí ve zmatek“.¹⁵ Pro Gottloba Frega (1848–1925), na
jehož pojetí konotativního a denotativního významu navázala moderní
lingvistika,¹⁶ jsou slova naopak pro popis předmětné reality zcela dostačují-
cím nástrojem, neboť významem jmen jsou předmětné skutečnosti, k nimž
se jména vztahují, a významem vět jejich pravdivostní hodnoty (pravda
nebo nepravda).¹⁷

Raný Ludwig Wittgenstein (1889–1951) se věnuje pouze jedné z relací
mezi vnějším a vnitřním světem – souvislostem mezi myšlením a předmět-
ným světem. „Svět (*Welt*) je celkem faktů (*Tatsachen*), nikoli věcí (*Sache*)“,
říká na samém počátku svého díla *Tractatus logico-philosophicus* (1921),

¹³ Srov. Austin, John L.: *How to Do Things with Words*. Oxford University Press, London 1962.

¹⁴ Srov. „Jsme v rukou přírody jako hodiny v rukou hodináře; uhněte nás, jak chtěla, nebo
spíše jak mohla. Podřizujeme-li se prvním pohnutkám, které nás ovládají, neproviňujeme se
více než Nil svými záplavami a moře pustošivými bouřemi [...]“ (La Mettrie, Julien Offray
de: *Výbor z díla III*. Academia, Praha 1966, *Epikúrov systém XLVIII*, s. 34).

¹⁵ Bacon, Francis: *Nové organon*. Svoboda, Praha 1974, s. 97.

¹⁶ Podle moderní lingvistiky (srov. Heupel, Carl: *Linguistisches Wörterbuch*. Deutscher Ta-
schenbuch Verlag – Paul List Verlag, München ³1978, s. 31 a 33) „denotativ“ – denotativní
význam („Denotat“, čes. denotát) je ta část významu, která je přítomna ve všech komuni-
kačních situacích a kontextech, tedy konvencionálně dána (např. u slova „Kuba“ tvoří deno-
tativní význam skutečnost, že se jedná o „ostrov v Karibském moři“), zatímco „conotativ“ –
konotativní význam („Sinn“, čes. smysl / konotace), i když je také konvencionalizován, ob-
sahuje rovněž emotivní komponenty zprávy, které nejsou přítomny ve všech situacích
a kontextech (např. u slova „Kuba“ tvoří konotativní význam skutečnost, že se jedná
o „ostrov, kde vládne Fidel Castro“).

¹⁷ Srov. Frege, Gottlob: „Über Sinn und Bedeutung.“ *Zeitschrift für Philosophie und philoso-
phische Kritik*, 100, 1892, s. 25–50; „Über Begriff und Gegenstand.“ *Vierteljahrsschrift für
wissenschaftliche Philosophie*, 16, 1892, s. 192–205.

„je všechno, co fakticky je“.¹⁸ L. Wittgenstein ztotožňuje předmětný svět a myšlení. Jeho „fakta“ se týkají logického prostoru, na němž participuje mysl člověka. „Fakta v logickém prostoru jsou“ – podle jeho mínění – „svět“ a naopak to „Co je faktické, fakta, vzniká ze stavu věcí (*Sachverhalten*)“.¹⁹

Statut modelů světa – ať již vycházejí z priority „věcí“, „slov“, pojmů, myšlení anebo jiných skutečností – je objasňován a jejich oprávněnost je obhajována pomocí jazykového kódu. Tyto pozice jsou vytvořeny či vyjádřeny pomocí slov, jsou výsledkem komunikační aktivity typu „světy ze slov“. Obdobnou situaci lze předpokládat u kterýchkoli jiných reflexí představujících modely světa. Všechny dosud známé světy, na člověku nezávislé i člověkem zkonstruované, jsou jednotlivci dostupné pouze díky „světům ze slov“. To je důvod, proč je **komunikačně pragmatický přístup** k lidskému světu považován za inspirativní a perspektivní. Ten totiž v koncepci pragmatických předpokladů komunikace (II.A.) a komunikačních kompetencí dorozumívajících se subjektů (II.B.) sjednocuje a vymezuje rozpolcený, psycho-fyzický lidský svět.

Položky chované v arzenálu zkušenostního světa (II.A.2.3.) představují základ pro dosud neuspořádané paradigmatické osy lidského dorozumívání, a tedy i konkrétních „světů ze slov“. Paradigmatickými osami dorozumívání se stává jednak člověk jako komunikační potence a subjekt komunikace (II.A.1.), jednak komunikační prostor (II.A.2.). **Znakové systémy / kódy** (II.A.3.), jejichž první deskripci podala v evropské kulturní oblasti antická gramatika a rétorika,²⁰ tvoří třetí základní předpokladovou, paradigmatickou osu lidského dorozumívání.²¹

Nikoli jazyk, ale „světy ze slov“ plní ontotvorné a komunikačně reprezentativní funkce. „Světy ze slov“ se současně týkají předmětného světa i procedur a obsahů lidské mysli, fungují jako objevitelé předmětného světa a stavitelé lidského zkušenostního světa (II.A.2.3.) a současně se stávají prostorem, v němž se ustanovuje lidské bytí. Jazyk a zkušenostní světy jsou rezultátem komunikativního jednání člověka typu „světy ze slov“ anebo –

¹⁸ Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1968, s. 11.

¹⁹ Tamtéž, s. 11.

²⁰ Srov. Černý, Jiří: *Dějiny lingvistiky*. Votobia, Olomouc 1996, s. 61–67.

²¹ Paradigmatický plán lidského dorozumívání je možné dále členit. V rámci znakových systémů lze např. rozlišit jazykové (II.A.3.2.), nejazykové (II.A.3.3.) a synkretické (II.A.3.4.) znakové systémy, v rámci jazykových systémů (II.A.3.2.) např. osu materiálové vrstvy znakových jednotek (II.A.3.2.1.), gramatiky (II.A.3.2.2.), stylistiky (II.A.3.2.3.), slovníku (II.A.3.2.4.), referenčních odkazů (II.A.3.2.5.) apod.

jinak řečeno – jsou jedním z aspektů „světů ze slov“. „Světy ze slov“ představují svébytnou aktivitu z oblasti lidského dorozumívání (I.B.). Předpokládám, že mj. uchopují a shromažďují fakta vnějšího (předmětného) světa, která – pokud se skutečně udála – existují nezávisle na existenci člověka, lidské mysli a jazyka. Vesmír a příroda ke své existenci člověka a jeho kulturu rozhodně nepotřebují. Jejich prezentace v procesech komunikativního jednání však závisí na dorozumívajícím se subjektu, na myšlení, imaginaci, jazykovém kódu, víře, rozhodnutích (a dalších komunikačních kompetencích) člověka.²²

Existuje ovšem i jiná rovina vztahů mezi fakty a světem. Jde o rovinu vztahů mezi částí a celkem, které jako kruhový vztah vymezila romantická hermeneutika. Tyto vztahy lze sledovat na faktech vědomí. „Jde o kruhový vztah mezi celkem a jeho částmi: význam, předjímaný celkem, se chápe z jeho částí, ale jen ve světle celku nabývají části své objasňující funkce.“²³

Fakta vnitřního (psychického a duchovního) světa jsou závislá na existenci člověka, bez jeho aktivit, bez mentálního jednání (I.B.) by žádná fakta tohoto typu vzniknout nemohla. Lidská mysl produkuje události, které jsou obdobně objektivními danostmi (psychického či duchovního světa) jako fakta vnějšího světa. Tato fakta jsou nezávislá na subjektu až poté, co se odehrají v mysli člověka, a to bez ohledu na skutečnost, zdali budou dále prezentována (a formována) v procesech dorozumívání (např. ve „světech ze slov“) jako vyšší formě komunikativního jednání anebo pouze registrována v paměťových okruzích.

V rámci dorozumívacích procesů mohou být na sémiotické a pojmové úrovni konstruovány jakékoli skutečnosti a ty prezentovány jako fakta – předpoklady teorií. Fakta se za těchto okolností chovají jako malé teorie a teorie jako velká fakta. Fakta ovšem nejsou pouze důsledkem domlouvání (konsensu), ale také výsledkem konfrontace a hledání korelace mezi pojmovou oblastí, významy jazykových výrazů a aktuálním stavem vnějšího, předmětného světa.

²² Protichůdný pohled na fakta vnějšího a vnitřního světa představili aktéři polemiky, která proběhla 7. a 14. října 1994 na stránkách Lidových novin. Logik Pavel Materna zde obhajuje existenci a poznatelnost objektivně, na subjektu nezávislých, tzv. „tvrdých“ faktů, která jsou kritériem pravdivosti poznání, tedy možnost prověřovat „pravdu“ skutečností („Fakta proti faktům, pravda proti pravdě?“ *Lidové noviny*, 7, 1994, č. 236, s. 8). Postmoderní filozof Václav Bělohradský naopak předpokládá, že fakta (poznání a „pravda“) jsou výsledkem domluvy, že jsou to „věty, které konstruujeme, aby plnily pro jiné věty funkci důkazů“ („Fakta jsou malé teorie, teorie jsou velká fakta.“ *Lidové noviny*, 7, 1994, č. 242, s. 8).

²³ Gadamer, Hans-Georg: *Problém dějinného vědomí*. Filosofie, Praha 1994, s. 40–41. Srov. dále Grondin, Jean: *Úvod do hermeneutiky*. Oikoymenh, Praha 1997.

Fakta z obou těchto světů (a rovněž světů umísťovaných mimo předmětný svět i prostor lidské mysli) se stávají jednak součástí vnitřního světa – **zkušenostních světů** (II.A.2.3.) jako živného prostředí komunikačních procesů a výsledků komunikativních aktivit, jednak složkou vnějšího světa – **komunikačního prostoru** (II.A.2.) jako globálního předpokladu lidského dorozumívání. Pokud se fakta ocitají v prostoru zkušenostních světů, závisí na dorozumívajících se subjektech, na jejich komunikačních aktivitách a kompetencích. Pokud se týkají člověka jako psycho-fyzické komunikační potence (II.A.1.) anebo pokud jsou součástí komunikačního prostoru (II.A.2.) typu předmětný svět (II.A.2.1.) nebo společenství dorozumívajících se subjektů (II.A.2.2.), pak jsou na dorozumívajících se subjektech nezávislá.

Lidské dorozumívání přináší četná svědectví o napětí i rozdílech mezi předmětným a zkušenostním světem, mezi smyslově vnímatelnými a slovy (pojmově) vyjádřitelnými skutečnostmi. Zásadní odlišnosti zkušenostních světů a jejich proměny, tak jak je prezentuje vývoj jednotlivých kulturních oblastí, podporují hypotézu, podle níž slovo a vnější svět (logická struktura jazyka a uspořádání předmětného světa) jsou dvě odlišné skutečnosti, a že slovo je spíše nástrojem mysli a prostředkem dorozumívání než reprezentantem předmětného světa. Tato skutečnost vedla představitele radikálního postmodernismu k preferování dorozumívacích a potlačení gnoseologických funkcí jazyka.²⁴

Lidské komunikativní jednání typu „světy ze slov“ zachovává ambivalentní vztah k předmětnému světu (II.A.2.1.), tedy k neživé (II.A.2.1.1.) a živé (II.A.2.1.2.) přírodě a k materiální kultuře (II.A.2.1.3.), tvořené výrobky a výtvoři člověka. „Světy ze slov“ na jedné straně člověka s předmětným světem spojují, začleňují ho do přírody i fyzikálního univerza. Na straně druhé ho však od přírody i fyzikálního univerza oddělují tím, že vytvářejí autonomní sémiotické skutečnosti, svébytný typ reality, který si osobuje právo zastupovat (např. prostřednictvím modelů)²⁵ předmětný svět anebo tvořit či zastupovat jiné typy světů, včetně světa duchovního.²⁶ „Světy ze slov“ typu mýtus, metafyzika nebo kosmologie jsou ve svých kreativních

²⁴ Srov. např. Rorty, Richard: „Věda jako solidarita.“ In: Gál, Egon – Marcelli, Miroslav, ed.: *Za zrkadlom moderny. Filozofia posledného dvadsaťročia*. Archa, Bratislava 1991, s. 193–208.

²⁵ Srov. Kúrka, Petr, ed.: *Geometrie živého. Sborník přednášek 26.-30. září 1988, Bechyně. Matematické modely morfogeneze*. ZP ČSVTS při FgÚ ČSAV, Praha 1989.

²⁶ Viz následující oddíl 2.2. *Kulturní paradigmaty a duchovní světy v roli integrujících instancí lidského dorozumívání*.

možnostech také při budování modelů předmětného světa takřka nevyčerpatelné.

Značnou autonomií vzhledem k předmětnému světu a kreativními možnostmi se vykazují nejen „světy ze slov“ typu mýtus, ale také „světy ze slov“, které vznikají v oblasti vědy. Ty jednou dávají pozemskému světu podobu např. plovoucí kry na hladině vod,²⁷ jindy podobu zeměkoule, která se ocitá ve středu kosmu a kolem níž obíhají Slunce a planety (Ptolemaiov geocentrický model), jindy podobu jedné z planet rotujících kolem středu konečného vesmíru, Slunce (Keplerův heliocentrický model). Geocentrické či heliocentrické koncepce světa konstruují fakta typu Země (plovoucí kra na hladině vod; zeměkoule; planeta, kolem níž obíhá Slunce; planeta, která obíhá kolem Slunce...), Slunce, planety, měsíc, vesmír apod. anebo – jak objasňuje Nelson Goodman ve své knize *Způsoby světatvorby* (*Ways of Worldmaking*, 1988) – konstruují odlišné „verze těchže faktů“.²⁸

V současném konceptu kosmu, představovaném „miliardami“ galaxií, uspořádaných do supergalaxií v rozpínajícím se vesmíru (a jistě ani toto pojetí světa není konečné), naopak Země a Sluneční soustava získaly zcela okrajové místo. „Světy ze slov“, kterými disponuje astronomie z konce 20. století,²⁹ se snaží člověka přesvědčit, že může (zevnitř) své galaxie, jejímž diskem je Mléčná dráha, spatřit jen zcela zanedbatelnou část vesmíru. Cizí galaxie totiž nemohly dosud předat do naší galaxie (vzhledem k jejímu nízkému věku a obrovským vzdálenostem mezi galaxiemi) svou energii, kterou by bylo možné „přečíst“.³⁰

Předkládaná úvaha vychází – obdobně jako Goodmanova práce *Způsoby světatvorby* anebo monografie Pavla Materny *Svět pojmů a logika* (1995) – z intuitivního předpokladu, podle něhož existují objektivní (na existenci člověka, na jazyce a pojmech) nezávislá fakta, která je možné registrovat v oblasti jazyka a pojmů. K této registraci dochází za předpokladu, že

²⁷ Odrazem této představy jsou také nejstarší starověké mapy světa. Nejstarší starořeckou mapu světa vytvořil zřejmě Anaximandros z Miletu (asi 610 – po 546 př. n. l.), který ovšem ve svých filozofických názorech do jisté míry předjímal představu o Zemi jako zeměkouli.

²⁸ Goodman, Nelson: *Způsoby světatvorby*. Archa, Bratislava 1996, s. 106.

²⁹ Srov. Grygar, Jiří: *Vesmír, jaký je. Současná kosmologie (téměř) pro každého*. Mladá fronta, Praha 1997. Srov. dále *Výkladový astronomický slovník*. Jota, Brno 1996.

³⁰ Pozorování oblohy v daných souvislostech představuje listování paměti vesmíru. Dalekohledy nabízejí člověku vždy minulý stav vesmíru, neboť „světlo“, ale také jiné druhy elektromagnetického záření, putuje k Zemi z obrovských vzdáleností omezenou rychlostí 300 000 km za sekundu. Světelný paprsek, který se např. v tomto okamžiku vydal na svou dráhu k Zemi v naší sousední galaxii M31 v souhvězdí Andromeda, doputuje k Zemi (bude na tomto místě lidským okem spatřitelný) až za dva milióny let. Člověk tedy může na obloze vidět také objekty, které již celé věky neexistují.

jazykovým kódům jako aspektům „světů ze slov“ je přiznána reprezentativní funkce³¹ a že „většina výrazů daného jazyka“, třebaže žádný pojem není výrazem jazyka, „reprezentuje určitý pojem“.³²

Pojetí faktů, světa a lidského dorozumívání, které zde obhajují, počítá s předmětným světem jako objektivní, na dorozumívajícím subjektu nezávislou realitou.³³ Předmětný svět je nezbytným předpokladem lidského dorozumívání. Jeho existence garantuje existenci komunikačního prostoru i dorozumívajících se subjektů. Otázkou však zůstává, do jaké míry mohou „světy ze slov“ garantovat a postihnout předmětný svět. Nevyřešen rovněž zůstává problém, který otevřel Arthur Schopenhauer (1788–1860) ve svém díle *Die Welt als Wille und Vorstellung* (I. díl 1819, II. díl 1843) – zdali „vůle“ (k životu) je metafyzickým principem a garantem poznání.

Je zřejmé, že předmětný svět je realitou jiného typu než „světy ze slov“ a že cesta od gramatiky jazyka k metafyzice je spíše exhibicí jazyka než poznáním podstaty bytí. Max Black (nar. 1909), čelný představitel filozofie přirozeného jazyka, dokonce tvrdí, že představa o shodné či podobné logické formě jazyka a skutečnosti, tzn. „koncepte jazyka jako zrcadla skutečnosti je zásadně chybná“.³⁴ Sociální jednání (I.C.), které předpokládá mentální jednání (I.A.) a lidské dorozumívání (I.B.), současně ovšem dokládá (a dokazuje), že v jejím rámci nemůže nedocházet k registraci faktů a také k jisté korespondenci mezi jazykem a předmětným světem.

Mnohé nasvědčuje tomu, že „světy ze slov“ jednak poznávají, jednak ovládají zkušenostní lidský svět. Je možné odvolat se rovněž na Kantův názor, korespondující se strategií postmoderny. Podle názoru Immanuela Kanta vysloveného v *Kritice čistého rozumu* (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781) totiž „rozum“ (a věda) – spíše než poznává – tvoří, předepisuje přírodě (předmětnému světu) zákony, a tedy určuje, jak se má příroda chovat.³⁵ „Světy ze slov“ to nepochybně dělají. Podávají však prostřednictvím „faktů“ vždy také svědectví o stavu poznání světa a lidské sebeprodukce

³¹ Klasický výklad „znakových procesů“ (*semiosis*), vycházejících z reprezentativních funkcí znaků, a výklad jejich úrovní (syntaktická, sémiotická, pragmatická) nabídl Charles W. Morris (1901–1979) v práci *The Foundation of Theory of Signs* (International Encyclopedia of Unified Science. Vol. I, No. 2, The University of Chicago Press, Chicago 1938).

³² Materna, Pavel: *Svět pojmů a logika*. Filosofía, Praha 1995, s. 10.

³³ Tato nezávislost je relativní v tom ohledu, že člověk v současném stadiu svého společenského vývoje již zásadním způsobem ovlivňuje biosféru planety Země (srov. Šmajš, Josef: *Ohrožená kultura*. Nakladatelství „Zvláštní vydání...“, Brno 1993).

³⁴ Black, Max: „Jazyk a skutečnost.“ In: Oravcová, Mariana, ed.: *Filozofia, prirodzeného jazyka. Štúdie, prednášky, eseje*. Archa, Bratislava 1992, s. 232.

³⁵ Srov. Kant, Immanuel: *Kritika čistého rozumu*. Pravda, Bratislava 1979.

a sebezprojekce. „Světy ze slov“ získaly vládu nad lidským pozemským, předmětným světem, disponují legislativní i exekutivní mocí. Nejenže vytvářejí a propagují – v mnoha slučitelných verzích i ve vylučujících se podobách – jistý pořádkový řád lidského, a tedy i předmětného světa, ale také se jej snaží prosadit a ohlídat.

2.2. Kulturní paradigmatata a duchovní světy v roli integrujících instancí lidského chování

Předmětný svět (II.A.2.1.), společenství lidí (II.A.2.2.) a zkušenostní světy (II.A.2.3.) představují vydělitelné položky komunikačního prostoru (II.A.2.). Zkušenostní svět a od něj se odvíjející duchovní světy (II.A.2.3.2.) a na něm parazitující kulturní paradigmatata (II.A.2.3.1.) jsou z komunikačně pragmatického hlediska výchozími instancemi lidského světa; na nich závisí podoba komunikačního prostoru, kterému říkáme předmětný svět a společenství lidí.

Zkušenostní svět (II.A.2.3.) představuje neuspořádanou, neustále se rozrůstající množinu výsledků všech existujících typů a forem lidského komunikativního jednání, které se na planetě Zemi, v dané kulturní oblasti anebo v určité komunitě, praktikují. Jde o výsledky stejně smyslového vnímání, myšlení, imaginace, snové činnosti jako aktivit typu poznávání a „světy ze slov“. Zkušenostní svět vzniká jako důsledek komunikativního jednání každého jednotlivého člověka.

Kulturní paradigmatata (II.A.2.3.1.)³⁶ jsou naopak vyhodnocenou, uspořádanou, stabilizovanou a tradovanou množinou vybraných, dobově atraktivních výsledků lidského dorozumívání. Jsou zobecněním dlouhodobých komunikativních zkušeností příslušníků lidského rodu. Zakládají účelové, podmíněné kolektivní verze zkušenostního světa, které se sice v dlouhých časových intervalech proměňují, ale které ve vztahu ke konkrétním typům a formám lidského komunikativního jednání fungují jako „gramatika“ či legislativa lidského chování a jako paradigmatická osa dorozumívání. Kulturní paradigmatata plní roli nejvyšší normativní a regulativní instituce lidského světa. Jejich páteří se stávají **kulturní normy a hodnoty** (II.A.2.3.1.1.) a **koncepty světa** (II.A.2.3.1.2.).

³⁶ Výraz „paradigma“ má zavedený, standardizovaný význam v jazykovědě. Z tohoto důvodu by bylo vhodnější používat v daných souvislostech méně exponovaný výraz, např. Foucaultův termín „epistéma“ (srov. Foucault, Michel: *Slová a věci. Archeológia humanitných vied*. Pravda, Bratislava 1987). Srov. dále oddíl 2.9. *Kulturní paradigma jako předpoklad a dějiny jako produkt lidského komunikativního jednání*.

Duchovní světy (II.A.2.3.2.) jsou historicky a ideově podmíněnou, uspořádanou, účelovou verzí zkušenostního světa, ovšem závislou na kulturních paradigmatech. Přinášejí komponovaný výběr informací (faktů) o lidském světě a jeho normách a hodnotách (jako o rezultátech lidského komunikativního jednání) anebo – jinak řečeno – uspořádané vědomostní položky o lidském světě. Vztah mezi kulturními paradigmaty a duchovními světy připomíná vztah mezi saussurovským *langue* (jazykový systém) a *parole* (jazykový akt) – kulturní paradigmata se chovají jako systém a norma, duchovní světy jako dílčí realizace, projekt systému a norem. Existenci duchovních světů jako „promluvy“, jako generálního projektu kulturního paradigmatu je nutné postulovat na úrovni pragmatických předpokladů komunikace. Tato kategorie pak spadá do oblasti komunikačních kompetencí (II.B.). I když respektuje systém a normy, má individuální charakter, neboť se týká konkrétních, dorozumívajících se subjektů.³⁷

Duchovní světy jsou konstruovány prostřednictvím komunikativního jednání, kterým je výchova, vědecké poznávání, umělecká tvorba, spirituální meditace, ale také kterákoli jiná činnost z oblasti mentálního jednání, dorozumívání či sociálního jednání. **Individuální duchovní světy** sídlí v myslích dorozumívajících se subjektů. Jejich průnik vede k představě **kollektivních duchovních světů**. V duchovních světech, o nichž lze také říci, že jsou prostorem, který konstruuje a zabydluje lidská mysl, se zřejmě projevují a současně naplňují všechny základní lidské schopnosti – nejen dar dorozumívání, ale také vnímání, myšlení, poznávání, cítění, hodnocení, rozhodování, vzpomínání, touhy, snění i tvorby.

Duchovní světy a „světy ze slov“ jsou navzájem spjaté a podmíněné skutečností. Mezi nimi ovšem existují spíše podstatné rozdíly než shody, a to stejně v jejich genezi, konstrukci a funkcích jako komunikačním statutem. „Světy ze slov“ ovlivňují v dlouhodobé perspektivě formování základních komunikačních kompetencí dorozumívajících se subjektů (II.B.1.), zachycených a vyjádřených v duchovních světech, ale také formování pragmatických předpokladů komunikace, zejména kulturních paradigmat. „Světy ze slov“ fungují jako nejdůležitější forma lidského komunikativního jednání, zaměřeného na plnění řady konkrétních úkolů. **Duchovní světy** a **kulturní paradigmata** se naopak jeví jako stabilizované, univerzální – a spolu se **zkušenostními světy** – základní pragmatické předpoklady ko-

³⁷ Srov. 8.2. *Rejstřík předpokladů lidského dorozumívání*, položku kompetence zkušenostních světů (II.B.3.), která shrnuje základní kompetence příslušnosti ke kulturnímu paradigmatu (II.B.3.1.), tzn. kompetence osvojených kulturních norem a hodnot (II.B.3.1.1.) a kompetence znalosti konceptů světů (II.B.3.1.2.), a kompetence duchovních světů (II.B.3.2.).

munikace a jako integrující osa lidského dorozumívání. Projevují se a uplatňují jako východiska všech typů komunikativního jednání člověka, včetně chování, které má podobu stravování, biologické reprodukce, výroby, tvorby nebo hry (srov. sociální jednání – I.C.).

Lidé si v procesu dorozumívání, ale také v průběhu jiných typů komunikativního jednání získávají **kompetence příslušnosti ke kulturnímu paradigmatu** (II.B.3.1.) a **kompetence duchovních světů** (II.B.3.2.), tedy názory a schopnosti založené mj. na **kompetencích znalosti konceptů světa** (II.B.3.1.2.). Součástí této kreativní činnosti je vždy také přivlastňování částí již existujících konceptů světa. **Individuální duchovní světy** jsou atributem lidského dorozumívání, fungují jako podstatná složka komunikačních kompetencí dorozumívajících se subjektů (II.B.). Jde o individuální konstrukt lidské mysli, uskutečňovaný zejména z pozic či přímo prostřednictvím „světů ze slov“ v průběhu zejména náboženského, filozofického, vědeckého či uměleckého dorozumívání a v důsledku zkušeností získaných díky sociálnímu jednání.

Kulturní paradigmatata (II.A.2.3.1.) se v dané souvislosti jeví jako průnik dobových individuálních duchovních světů, jako účelové, historicky podmíněné kolektivní verze zkušenostního světa či jako paradigmatické pozadí lidského komunikativního jednání. Kulturní paradigmatata vznikají v dlouhé časové perspektivě, a to jako důsledek sblížování atraktivních hodnotových dobových orientací „světů ze slov“. Kulturní paradigmatata fungují (vzhledem ke konkrétním, dorozumívajícím se subjektům) jako danost komunikačního prostoru (II.A.2.), jako společenská instituce, která integruje lidské dorozumívání³⁸ a která existuje relativně nezávisle na konkrétní individuální komunikační aktivitě dorozumívajících se subjektů a jejich individuálních duchovních světech.

2.3. Příběh jako rezultat, prostředek a syntagmatická osa lidského dorozumívání

„Světy ze slov“ se v jedné ze svých funkčních úrovní, v oblasti sdělování, prezentují jako akce, jako motivované poslušnosti sémiotických událostí, odehrávajících se díky aktům mluvení, naslouchání, psaní a čtení v mysli člověka. „Světy ze slov“ – na rozdíl od paradigmatických pragmatických

³⁸ Na integraci lidského dorozumívání se podstatnou měrou podílejí také mocenské (stimulující nebo represivní) prostředky z oblasti praktického společenského chování. Srov. Münkler, Herfried: „Kritická teorie frankfurtské školy.“ In: Ballestrem, Karl – Ottmann, Hennig, ed.: *Politická filosofie 20. století*. ISE, edice Oikoymenh, Praha 1993, s. 169–198.

předpokladů komunikace a komunikačních kompetencí dorozumívajících se subjektů – ztělesňují základní výstavbovou, syntagmatickou osu lidského dorozumívání. Standardizovaným projevem motivovanosti elementárních sémiotických událostí v rámci „světů ze slov“,³⁹ ale také stavebním prvkem a výsledkem kteréhokoli jiného typu koncentrovaného, tzn. synkretického lidského dorozumívání,⁴⁰ se stává **příběh**.

Příběh přesahuje rámec jazykové komunikace. Avšak ani v jejím rámci není totožný se „světy ze slov“, a to ani u rozsahem nejmenších promluv či textů, které zná člověk nazpaměť a které chová ve své paměti v podobě uzavřených posloupností slov jako mentální a slovní bloky. Příběh není totožný s promluvami typu přísloví, pořekadla, pranostiky, gnómy, říkadla, anekdoty⁴¹ anebo písně. Příběh rovněž není totožný s dějem, který obsahují „světy ze slov“, konstruované na epickém kompozičním půdorysu, i když příběh děj mít může.

Příběh naopak je pochopením realizovaného komunikativního jednání, je interpretací a rozuměním jeho průběhu. Uskutečňuje se transformací významově obsahového (sémantického) jádra „světů ze slov“ do „jazyka myslí“ – pojmů. Lidé si obvykle nedokáží uchovat v paměti přesnou podobu průběhu komunikativního jednání. Mají však schopnost zkonstruovat a zapamatovat si příběh, k němuž konkrétní dorozumívací procesy dospěly, obdobně jako u epických uměleckých (literárních, dramatických, pantomimických, operních, filmových...) děl neudrží v paměti syžet, ale mají schopnost zkonstruovat a zapamatovat si fabuli.⁴²

Příběh nelze ztotožnit s fabulí ruských formalistů. Příběh mají také „světy ze slov“, jejichž obsahové jádro postrádá epický kompoziční půdo-

³⁹ V lingvistické komunikační analýze je koncentrovaná motivovanost elementárních sémiotických událostí v rámci „světů ze slov“ pokryta kategorií **koherence** (srov. Fritz, Gerd: *Kohärenz. Grundfragen der linguistischen Kommunikationsanalyse*. Gunter Narr Verlag, Tübingen 1982).

⁴⁰ Výčet synkretických znakových systémů uvádí 8.3. *Rejstřík znakových systémů*.

⁴¹ Srov. Pavelka, Jiří: „Svět anekdoty a anekdota ve světě.“ In: Pečman, Rudolf – Osolsobě, Petr, ed.: *Oleg Sus redivivus. Sborník z konference o novodobé estetice a jednom jejím významném představiteli, pořádané k 10. výročí úmrtí doc. PhDr. Olega Suse, CSc.* Masarykova univerzita, Brno 1994, s. 127–133.

⁴² V daných souvislostech lze vystačit s hrubým rozlišením fabule a syžetu, tak jak je nabídlo Tomaševského kompendium literárně teoretických názorů ruských formalistů; „fabule“ je zde vymezena jako jednotný systém časových a příčinných událostí, jako „souhrn událostí a jejich vzájemných vnitřních souvislostí“, zpracovaných v díle, a „syžet“ jako „umělecky konstruované rozmístění událostí v díle“ (Tomaševskij, Boris: *Teorie literatury. Lidové nakladatelství, Praha 1970, s. 125 a 127*). Srov. dále Šklovskij, Viktor: *Teória prózy*. Tatran, Bratislava 1971, *Ako súvisia postupy stavby sujetu so všeobecnými stylistickými postupmi*, s. 27–57.

rys, jako např. otázka, dialog, úvaha nebo kázání v rámci mluvního dorozumívání a vědecká díla nebo lyrická díla v rámci literárního dorozumívání. K příběhu mohou dospět všechny dorozumívací procesy, všechny druhy dorozumívání, včetně např. gesticko-mimického dorozumívání (I.B.2.1.1.8.), hudebního dorozumívání (I.B.4.7.) nebo výtvarného dorozumívání (I.B.6.1.).⁴³

Příběhy chované v tajemných, často obtížně dostupných databázových systémech myslí lze oživovat a přetvářet v dalších, následujících komunikačních aktivitách – v myšlení a v nových dorozumívacích procesech, odehrávajících se ve „světech ze slov“, tzn. v procesech vyprávění a naslouchání nebo psaní a čtení, představujících základní formy jazykové komunikace. Příběhy se uchovávají (a zřejmě i rodí) zásluhou vypravěčských prostředků a postupů, zásluhou **gramatiky vyprávění** (II.A.3.2.8.),⁴⁴ která obsahuje uspořádané vypravěčské prostředky a postupy a kterou se pokouší postihnout teorie vyprávění (naratologie).⁴⁵

Příběh se ovšem může stát námětem či obsahem také např. výtvarného díla, pantomimy nebo němého filmu, tzn. manifestů a produktů jiných, nejazykových druhů dorozumívání. Výsledky tohoto komunikativního jednání lze opět transformovat do podoby příběhu prostřednictvím adaptací jako specifické formy uměleckého dorozumívání, které mohou mít podobu „světů ze slov“ i jiných dorozumívacích aktivit.⁴⁶ **Dorozumívání prostřednictvím reprodukování dorozumívání** (I.B.8.) je dorozumívací oblastí, která se na konzervování a transport lidského dorozumívání, a tedy i příběhů, specializuje. Příběh kteréhokoli typu dorozumívání je možné nejsnadněji zakonzervovat v útvarech ústní slovesnosti anebo v literárních textech; ty se poté mohou stát opět záminkou k jiným synkretickým formám komunikace.

Příběh existuje současně na syntagmatické i paradigmatické ose lidského dorozumívání. Představuje jednak syntagmatickou osu lidského dorozumívání, tzn. sleduje časovou linii probíhajícího lidského komunikativního jednání („světů ze slov“ apod.), jednak se stává paradigmatickou osou

⁴³ Srov. oddíl 8.1.2. *Rejstřík lidského dorozumívání*.

⁴⁴ Srov. (II.B.4.10.) znalost gramatiky vyprávění.

⁴⁵ K nejvýznamnějším představitelům této disciplíny je počítán Franz Stanzel, autor prací *Die typischen Erzählsituationen im Roman (Dargestellt an Tom Jones, Moby Dick, The Ambassadors, Ulysses u. A. Braumüller, Wien – Stuttgart 1955)* a *Theorie des Erzählens* (1979; čes. *Teorie vyprávění*. Odeon, Praha 1988), a Gérard Genette, autor práce *Discours du récit*, která vyšla jako závěrečný, III. svazek autorova díla *Figures* (Éditions du Seuil, Paris 1972).

⁴⁶ Viz oddíl 8.1.2. *Rejstřík lidského dorozumívání*, položky (I.B.5.) dorozumívání v rozšířeném diskontinuálně kontinuálním časoprostoru a (I.B.7.) rozšířené časoprostorově distanční dorozumívání.

lidského dorozumívání, neboť funguje (v podobě tzv. konceptů světa)⁴⁷ jako položka zkušenostních světů a základní stavební jednotka individuálních duchovních světů. To je také důvod, proč **kompetence příslušnosti ke kulturnímu paradigmatu** (II.B.3.1.) a **kompetence duchovních světů** (II.B.3.), které jsou určeny znalostmi konceptů světa, zcela nepostrádají syntagmatickou orientaci.

Duchovní světy nejsou přehledné z jednoho bodu, nejsou zachytitelné v jediném příběhu, tzn. uzavřeným komunikačním aktem – „světem ze slov“. Duchovní světy a kompetence individuálních duchovních světů lze ve „světe ze slov“ představit pouze s jistou aproximací, nikoli jako vyčerpávající celek. Instituce individuálního duchovního světa je totiž mocnější, bohatší a rozprostraněnější než kterýkoli jednotlivý „svět ze slov“ a příběh. V nejlépeším případě lze **individuální duchovní svět** zachytit jako deduktivně konstruovaný „systém“ akceptovaných, popř. preferovaných kulturních norem a kulturních hodnot. Do „světa ze slov“ se tento systém může transformovat jen zčásti, a to i za předpokladu, že získá podobu např. žánru zповědi, vyznání, traktátu sumarizujícího poznatky o lidském světě, nebo učebnice. Žánrově mají duchovní světy zřejmě nejbližší k encyklopedii, cenzurované z pozic apriorních hodnotových preferencí.

Individuální duchovní světy představují – na rozdíl od „světů ze slov“ – spíše stav než proces, jsou základnou, zpětnou vazbou a autoritou vzhledem ke konkrétním, odehrávajícím se „světům ze slov“, ale také jiným typům komunikativního jednání člověka. Individuální duchovní světy se jeví jako idiolekty kultury, projektující se do komunikativního jednání člověka. „Světy ze slov“ jsou naopak komunikativním jednáním oživujícím, organizujícím a ve velké časové perspektivě také budujícím (pomocí příběhů) duchovní světy. „Světy ze slov“ fungují ovšem současně také jako firmy transportující části či položky jednotlivých duchovních světů (mezi jinými také jejich hodnoty a normy) do budoucnosti.

Duchovní světy, do nichž se ukládají vybrané příběhy jako produkty a zkušenosti lidského jazykového i neязыkového komunikativního jednání, ani „světy ze slov“ nezakládají předmětný svět (např. prostřednictvím intence, slova, příběhu nebo zkušenostního světa) a rovněž předmětný svět nenabízí důkazy pro existenci světa duchovního. Instituci duchovního anebo předmětného světa nezakládá ani lidské poznávání, i když gnoseologické jednání (poznávání) se v nejedné teorii (tzn. v koherentních, obvykle text-

⁴⁷ Viz oddíl 2.5. *Koncepty světa jako příběhy tvořené a konzervované ve „světech ze slov“ a 8.2. Rejstřík předpokladů lidského dorozumívání.*

vě přesně určených „světech ze slov“) stává konstrukčním prvkem konceptu přírody – externího fyzického (předmětného) světa (II.A.2.3.1.2.4.). Je tomu tak proto, že duchovní světy i koncepty předmětného světa se jeví spíše jako důsledek, produkt rozvinutého komunikativního jednání člověka než jako zrcadlový odraz vnějšího či vnitřního světa.

Poznávání (I.A.4.), které představuje svěbytnou formu lidského komunikativního jednání, se projevuje jako budování nových „světů ze slov“ nad splývajícím, obtížně odlišitelným universem předmětného a zkušenostního světa anebo nad třídou existujících „světů ze slov“ sedimentovaných v podobě příběhů do individuálních duchovních světů. Nové poznání jako výsledek procesu poznávání zřejmě nevyplývá pouze z bezprostředního poznávání vnějšího (předmětného) světa, ale především z poznávání interpretace / rozumění (I.A.12.) a hodnocení (I.A.13.) příběhů chovaných ve „světech ze slov“ a zkušenostních světech. Poznání se ukrývá do „světů ze slov“, do zkušenostních světů a zprostředkovaně pomocí příběhů do duchovních světů, má metatextovou podobu, tedy podobu příběhů vybudovaných nad jinými „slovy ze slov“. Všechny příběhy žijící v lidské mysli (paměti) tvoří položky zkušenostního světa, avšak pouze některé z nich slouží ke stavbě individuálních duchovních světů.

Poznávání lze pokládat za důležitou dynamizující složku lidského dorozumívání, určovaného „vůli ke smyslu“. Hlavním cílem poznávacích aktivit, zahrnujících vědecký výzkum, ale také intuici, introspekci nebo spirituální meditaci, je shromáždit podněty pro nové, atraktivní „světy ze slov“. „Světy ze slov“ vznikají na hraně duchovních světů dorozumívajících se subjektů. Výuka a studium je ožíváním (legalizovaných, ale také diskriminovaných) příběhů zakonzervovaných do „světů ze slov“. **Vzdělávání** (I.C.7.) totiž nabízí jednotlivci ilustrativní zkratku cesty poznávání, kterou lidstvo dorozumívající se pomocí „světů ze slov“ a příběhů obsáhlo a které ukrylo do zkušenostního světa a duchovních světů.

Příběh je elementárním a současně nejdůležitějším výsledkem a prostředkem lidského dorozumívání. Pomocí příběhů lidé tvoří, přetvářejí a torzovitě vyjadřují svůj duchovní svět. Vznik a trvání příběhů a duchovních světů však předpokládá podporu ze strany „světů ze slov“, uváděných v život dorozumívajícími se subjekty. „Světy ze slov“, i když jsou také nástrojem konfrontací, umožňují dorozumívajícím se subjektům žít vedle sebe; vykazují stejně konstrukční jako destrukční charakter.⁴⁸ „Světy ze

⁴⁸ Společenské (náboženské, vzdělávací, politické, masmediální...) instituce se pokoušejí unifikovat chování a projevy „světů ze slov“. Jedno řešení, legitimizované politickou praxí tota-

slov“ propagují duchovní světy dorozumívajících se subjektů, a pokud se shodují a doplňují, směřují k zakládání duchovních konfederací, které lze rovněž uložit do „světů ze slov“ a jejich příběhů.

2.4. Komunikační kompetence čili základní danosti, bariéry a limity lidského dorozumívání

Předpoklady lidského dorozumívání lze posuzovat jednak z pozice pragmatických předpokladů komunikace (II.A.), tzn. z pozice obecných, bezpodmínečně nutných předpokladových složek komunikačních procesů (subjektů komunikace – II.A.1., komunikačního prostoru – II.A.2. a znakových systémů / kódů – II.A.3.), jednak z hlediska konkrétních dorozumívajících se subjektů. Z hlediska dorozumívajících se subjektů se oblast předpokladů lidského dorozumívání jeví jako množina komunikačních kompetencí (II.B.).

Některé komunikační kompetence jsou vrozenými danostmi, jiné jsou záležitostí domluvy (výchovy, vzdělání), která se může rodit také z předpokladů, omylů, problematických postulátů. Komunikační kompetence (i pragmatické předpoklady dorozumívání) se jeví jako danosti, bariéry anebo limity komunikativního jednání. O jejich klasifikaci se v gnoseologicky optimistické úvaze o možnostech lidského poznání, nabídnuté v knize *Nové organon* (*Novum organum*, 1620), pokusil Francis Bacon. Za vrozené omyly označil „idoly rodu“, dále pojednal o „idolech jeskyně“ – omylech člověka jako jednotlivce, o „idolech tržiště“ – omylech způsobených jazykem a o „idolech divadla“ – omylech teorií.⁴⁹

Oblast komunikačních kompetencí dorozumívajících se subjektů je bohatě diferencovaná. Dorozumívající se subjekty disponují značným množstvím odlišených vrozených a měnících se, získávaných schopností, dovedností a znalostí, které určují anebo alespoň ovlivňují lidské dorozumívání. Komunikační kompetence člověka, na něž od poloviny šedesátých let obracela pozornost generativní gramatika Noama Chomského (nar. 1928),⁵⁰

---

litních režimů, navrhl George Orwell v románu *1984* (orig. *Nineteen Eighty-Four*, 1948, čes. *Naše vojsko*, Praha 1991); pokusil se zde vytvořit jazyk („newspeak“), ve kterém by nebylo možné páchat myšlenkové zločiny. Tento oficiální jazyk Oceánie byl konstruován tak, aby neumožňoval vybudovat ze slov jiný svět než ten, jaký si přál Velký bratr a jeho Ministerstvo pravdy.

⁴⁹ Bacon, Francis: *Nové organon*. Svoboda, Praha 1974, s. 95-118.

⁵⁰ Noam Chomsky – na rozdíl od stoupenců lingvistického behaviorismu (srov. 1. kapitulu, pozn. č. 25) – pokládal jazyk za mentální dispozici, která je vrozenou daností člověka (jako např. orgán ruka) a jejíž schopnosti se (obdobně jako u rukou) používáním stupňují. Tyto vrozené jazykové danosti označil N. Chomsky termínem „kompetence“, jazykové jednání

jsou dosud popsány kuse a nesoustavně. Jejich identifikace, deskripce a systematizace přináší prohloubený pohled na lidské dorozumívání. Tyto kompetence fungují – obdobně je tomu v případě pragmatických předpokladů komunikace – jednak jako množina nezbytných předpokladů dorozumívání, jednak jako paradigmatická osa lidského dorozumívání.

Komunikační kompetence (II.B.) jsou variabilním kapitálem na burze lidského dorozumívání. Jeho hodnota je dána průnikem a kompatibilitou komunikačních kompetencí jednotlivých dorozumívajících se subjektů. Komunikační kompetence nejenže umožňují člověku, aby sděloval jiným lidem své pocity, zkušenosti, myšlenky a představy, ale aby současně přejímal a využíval zkušenosti svých předků, aby přijímal poselství (normy a hodnoty) domácího kulturního vývoje, ale také vzdálených civilizací a jejich kulturních oblastí.

Komunikační kompetence myslí (II.B.1.) představují výchozí položky z oblasti komunikačních kompetencí. Jsou dány faktem existence člověka jako subjektu komunikace a jako komunikační potence (II.A.1.), tzn. vlastnostmi či funkcemi myslí, které jsou zcela nezbytné k provozování komunikace. Tyto vlastnosti či funkce jsou značně rozrůzněné. Jednotlivé dorozumívající se subjekty disponují odlišnými komunikačními schopnostmi – odlišnou kompetencí „vůle ke smyslu“ (II.B.1.1.), smyslového vnímání (II.B.1.2.), myšlení (II.B.1.3.), poznávání (II.B.1.4.), paměti (II.B.1.5.), odlišnou kompetencí volní regulace (II.B.1.6.), odlišnou kompetencí učit se (II.B.1.7.), odlišnou kompetencí subjektivity (II.B.1.8.), imaginace (II.B.1.9.), intuice (II.B.1.10.), odlišnou kompetencí emocionálního prožívání (smyslově vnímaných, imaginací představovaných apod.) skutečností (II.B.1.11.), odlišnou kompetencí interakčních schopností (II.B.1.12.), odlišnou kompetencí interpretace či rozumění (II.B.1.13.), odlišnou kompetencí hodnotit (II.A.1.14.), rozhodovat (II.B.1.15.) anebo (u)věřit (II.B.1.16.).

Obdobně diferencované jsou **kompetence příslušnosti (dorozumívajících se subjektů) ke společnosti lidí (II.B.2.)**, tzn. příslušnosti dorozumívajících se subjektů k lidskému tělu, k historickému časoprostoru, k etnickému či národnému celku, ke kulturní oblasti, popř. k roli v komunitě. Také tato oblast kompetencí je paralelou k oblasti pragmatických předpokladů komunikace. Jejich půdorys je dán komunikačním prostorem jako pragmatickým předpokladem typu společenství dorozumívajících se subjektů (II.A.2.2.).

Kompetence příslušnosti (dorozumívajících se subjektů) ke společnosti lidí jsou dány např. **kompetencemi lidského těla (II.B.2.1.)**, tzn. skutečností,

---

termínem „performance“ (viz 1. kapitolu, pozn. č. 45; srov. dále Ch., N.: *Language and Mind*. Harcourt, Brace and World, New York 1972, rozš. vyd., 1. vyd. 1968).

že dorozumívající se subjekty obývají těla – muže, ženy, dítěte, starého člověka, zdravého, nemocného, tělesně postiženého nebo duševně nestandardního jedince apod. Pak lze mluvit o kompetenci muže (II.B.2.1.1.), ženy (II.B.2.1.2.), dítěte (II.B.2.1.3.), starého člověka (II.B.2.1.4.), popř. jiných lidských těl.⁵¹ V rámci této oblasti lze rozlišit kompetence, které vyplývají z faktu, že dorozumívající se subjekty mají zkušenosti s určitým „přírodním“ prostředím (**kompetence geografické lokality** – II.B.2.3.) a určitou dobou (**kompetence historické doby** – II.B.2.4.).

Kompetence příslušnosti (dorozumívajících se subjektů) ke společnosti lidí jsou dále vázané na zkušenosti a vědomosti určité etnické skupiny (**kompetence etnické příslušnosti** – II.B.2.5.), určité náboženské skupiny (**kompetence náboženské příslušnosti** – II.B.2.6.), určité kulturní oblasti (**kompetence příslušnosti ke kulturní oblasti** – II.B.2.7.), určitého národa nebo národnostního celku (**kompetence národní příslušnosti** – II.B.2.8.), určité společenské zájmové vrstvy anebo skupiny (**kompetence názorové / politické příslušnosti** – II.B.2.9.). Komunikační kompetence vyrůstají dále např. ze zkušeností vyplývajících z konkrétního společenského postavení dorozumívajících se subjektů. Jejich rozsah je obrovský. **Kompetence společenského postavení** (II.B.2.10.) jsou představovány znalostmi, dovednostmi a zkušenostmi, získanými v rolích, které se člověk naučil hrát, např. roli syna, dcery, sirotka, matky, otce, otroka, lovce, náčelníka, šamana, bojovníka, nevolníka, šlechtice, řemeslníka, obchodníka, učitele apod.

Komunikační subjekty, s nimiž se lidé dorozumívají, nemusí být vždy lidského rodu. Mohou to být živočichové, např. domácí nebo divoká zvířata. Pokud chce člověk navázat dorozumívání s živočichy, musí být s komunikačními **kompetencemi živočichů** (II.B.2.2.1.) obeznámen. Komunikační vstřícnost je oboustranná. Zvířata se učí dorozumívát se s člověkem – ve „vzdělávacím“ programu domestikace či výcviku, ale i mimo něj. Existují dokonce pokusy naučit zvířata používat jazykový znakový kód.⁵²

Člověk vstupuje do dalších, zásadně odlišných komunikačních procesů. Jeho komunikačním „partnerem“ může být dále jeho životní prostředí. **Lidské orientační neintersubjektové časoprostorové dorozumívání** (I.B.1.) je založeno mj. na mentálním komunikativním jednání (I.A.) typu „vůle ke

⁵¹ Jde o řadu rolí, které se člověk v průběhu své komunikační existence naučil hrát. Ke kompetencím lidského těla patří např. bohatě diferencované kompetence bisexuálně a homosexuálně orientovaných jednotlivců anebo tělesně postižených a psychicky nestandardních jednotlivců.

⁵² Srov. Terrace, Herbert S.: *Šimpanz Nim*. Mladá fronta, Praha 1985; viz dále 1. kapitolu, pozn. č. 46.

smyslu“ (I.A.1.), vnímání (I.A.2.) nebo poznávání (I.A.4.). Probíhá časově kontinuálně za podpory nejazykových znakových kompetencí (II.B.5.) – napomáhá člověku jako dorozumívajícímu se subjektu identifikovat předmětné skutečnosti a orientovat se v komunikačním časoprostoru.

Komunikačními partnery se člověku stávají rovněž umělé, snové nebo metafyzické subjekty. V těchto situacích dochází např. k dorozumívání s integrovanými komunikačními systémy (I.B.2.1.4.) anebo ke snovému (I.B.2.2.1.), spirituálnímu (I.B.2.2.2.) a psychedelickému (I.B.2.2.3.) dorozumívání. Pokud se lidé dorozumívají s interakčními komputerovými programy anebo s tzv. inteligentními („mluvícími“) předměty, probíhá toto dorozumívání v reálném kontinuálním časoprostoru (I.B.2.1.4.). V realitě snu, v psychedelické či ve virtuální realitě, tzn. při dorozumívání ve fiktivním kontinuálním časoprostoru (I.B.2.2.), ale zřejmě i při dorozumívání v reálném kontinuálním časoprostoru (I.B.2.1.3.) se člověk setkává s metafyzickými bytostmi a entitami. Člověk – bez ohledu na to, zdali tyto bytosti konstruuje anebo poznává – předpokládá, že mají specifické „znalosti“ a „schopnosti“, tzn. počítá s **kompetencemi jiných bytostí** (II.B.2.2.).

Základní položkou z oblasti **kompetencí zkušenostních světů** (II.B.3.) jsou kompetence příslušnosti ke kulturnímu paradigmatu (II.B.3.1.), založené mj. na kompetencích osvojených kulturních norem a hodnot (II.B.3.1.1.) a na kompetencích znalosti konceptů světa (II.B.3.1.2.), a kompetence (individuálních) duchovních světů (II.B.3.2.). Dalšími základními položkami z oblasti komunikačních kompetencí dorozumívajících se subjektů (II.B.) jsou **jazykové (mluvní a literární) kompetence** (II.B.4.) a **nejazykové znakové kompetence** (II.B.5.).

Mezi mluvní a literární kompetence patří např. **schopnost vyslovovat slova** (II.B.4.1.1.) příslušného jazyka, tedy produkovat **řeč**,⁵³ dále **schopnost psát, číst a rozumět písmu** (II.B.4.1.2.), tedy produkovat **literární text**,⁵⁴ **schopnost užívat výrazových prostředků jazyka** (II.B.4.2.), **slovníku a konceptů slov** (II.B.4.3.). Dále k nim patří **znalost symbolických okruhů** (II.B.4.4.), **metaforické tradice** (II.B.4.5.) a řady dalších schopností a znalostí.⁵⁵

⁵³ Řeč chápu v těchto souvislostech úzce jako předpokladovou vrstvu mluvní komunikace: posloupnost artikulovaných zvuků. **Řečová promluva** je kategorií širší platnosti, představuje řečový komunikát, množinu „konkrétních systémů vytvořených z určitých prvků podle určitých pravidel“ (Solncev, Vadim M.: *Systém a struktura v jazyce*. Academia, Praha 1981, s. 56).

⁵⁴ Srov. oddíl 4.1. *Text – pevný bod ve vesmíru slova*.

⁵⁵ Viz dále oddíl 8.2. *Rejstřík předpokladů lidského dorozumívání*, položky (II.B.) komunikační kompetence dorozumívajících se subjektů.

Integrovanou silou lidského chování jsou kulturní paradigmaty konkrétních kulturních oblastí a konkrétních údobí. **Kulturní paradigmaty** (II.A.2.3.1.) fungují jako předpokladová, normativní společenská instituce vzhledem k celku kultury i k jednotlivým komunikativním aktům. Dorozumívající se subjekty získávají faktem příslušnosti ke konkrétnímu kulturnímu paradigmatu komunikační kompetence. Ke komunikačním kompetencím znalostního typu se dorozumívající se subjekty dopracovávají prostřednictvím komunikativního jednání. Komunikační kompetence v tomto ohledu jsou výsledky komunikativního jednání, které sedimentovaly do individuálních duchovních světů.

Komunikační kompetence dorozumívajících se subjektů (II.B.), tzn. komunikační kompetence myslí (II.B.1.), kompetence příslušnosti (dorozumívajících se subjektů) ke společnosti lidí / jiných bytostí (II.B.2.), kompetence zkušenostních světů (II.B.3.) čili kompetence příslušnosti ke kulturnímu paradigmatu (II.B.3.1) a kompetence duchovních světů (II.B.3.2.), jazykové znakové (mluvní a literární) kompetence (II.B.4.) a nejazykové znakové kompetence (II.B.5.), umožňují podle okolností lidské dorozumívání, ale také je problematizují anebo dokonce je znemožňují. Komunikační kompetence představují integrovanou složku dorozumívání, ale současně také jeho limity a bariéry.

2.5. Koncepty světa jako příběhy tvořené a konzervované ve „světech ze slov“

K nejbohatším a současně nejdiferencovanějším komunikačním kompetencím dorozumívajících se subjektů patří generální kompetence zkušenostních světů (II.B.3.), určené kompetencemi příslušnosti ke kulturnímu paradigmatu (II.B.3.1.) a kompetencemi (individuálních) duchovních světů (II.B.3.2.). Do rámce příslušnosti ke kulturnímu paradigmatu spadají kompetence osvojených kulturních norem a hodnot (II.B.3.1.1.) a kompetence znalosti konceptů světa (II.B.3.1.2.). Kompetence znalosti konceptů světa, konceptů poslání člověka, životního teritoria, vzniku světa... (II.B.3.1.2.1., ...), prezentují a systematizují danosti (fakta) lidského (předmětného, zkušenostního i duchovního) světa. Představují znalostní předpoklady dorozumívání, tzn. znalostní komunikační kompetence dorozumívajících se subjektů.

Dorozumívající se subjekty mají koncepty světa k dispozici v podobě příběhů, které vznikají a ožívají se v průběhu komunikativního jednání v jejich myslích. Koncepty světa se ukládají do duchovních světů⁵⁶ a chová-

⁵⁶ Kognitivní psycholinguistika v daných souvislostech používá kategorii „mentální encyklo-

ny jsou rovněž v paměťových registrech kultury – v ústní slovesnosti, náboženských obřadech, společenských rituálech, vzdělávacích praktikách, umělecké tradici, filozofické, vědecké a krásné literatuře. Koncepty světa mají delší dobu trvání než konkrétní dorozumívající se subjekty. Koncepty světa přežívají své konkrétní nositele, dorozumívající se subjekty, díky neuzavřenému, permanentně probíhajícímu, opakujícímu se komunikativnímu jednání člověka, jehož pravidlům se lidé od sebe navzájem učí a jehož rezultáty si přivlastňují. Procházejí dějinami a ukládají se do kulturních monumentů. Jejich příběhy zakládají panství idejí, hmoty, věcí, rozumu, myslí anebo slova.

K dorozumívání je zapotřebí značného množství znalostních kompetencí – příběhů. A to již na úrovni jednoslovných výroků (vět), užitých v jazykové komunikaci. Kolik znalostních kompetencí např. předpokládá pochopení věty: „Skutečnost, že se Logos stal člověkem, se v biblické antropologii nazývá ‚vtělením‘ (Jan 1, 14)“.⁵⁷ Je třeba znát nejen slovníkové významy slov obsažených v této větě, včetně významu slova řeckého původu „logos“ a významu křesťanského termínu „vtělení“ (lat. *incarnatio*), ale také např. příběhy antických filozofů, ve kterých „logos“ vystupoval jako hrdina (filozofické explikace), (biblický) příběh Ježíše Krista a jeho teologické interpretace, příběh, který identifikuje adresu „Jan 1, 14“, tedy příběh zvaný *bible*, a nepochybně řadu dalších příběhů, které zastřešuje a sjednocuje (*současná*) *biblická antropologie*.

Svět je čitelný, jeví se jako text,⁵⁸ pokud jsou k dispozici koncepty světa. „Nečitelnost“ mnohých kulturních monumentů prehistorického období,⁵⁹ ale také monumentů vzdálených kulturních oblastí a „divů světa“⁶⁰ je argumentem pro tvrzení, že na vytváření kulturních paradigmat, hodnot a norm, a tedy duchovních světů a konceptů světa, se vždy podstatnou měrou podílejí „světy ze slov“. Koncepty světa nejsou imunní vůči historickému

pedie“, kterou vymezuje jako „souhrn znalostí a vědomostí, které jedinec nashromáždil v průběhu svého života za pomoci všech percepčních systémů, jako model světa v lidském mozku“ (srov. Nebeská, Iva: *Úvod do psycholingvistiky*. Nakladatelství H&H, Praha 1992, s. 69). Srov. dále Dragomirecký, Andrej: *Informační teorie psychiky*. Stratos, Praha 1994.

⁵⁷ Srov. Rahner, Karl - Vorgrimler, Herbert: *Teologický slovník*. Zvon, Praha 1996, s. 347.

⁵⁸ Otázkami, do jaké míry je svět čitelný sám o sobě a do jaké míry je tato „čitelnost“ (*Lesbarkeit*) výrazem lidské touhy svět popsat, a tím pádem jej učinit čitelným, se zabývá Hans Blumenberg v knize *Die Lesbarkeit der Welt* (Suhrkamp, Frankfurt am Main 1981).

⁵⁹ Srov. např. Malina, Jaroslav – Malinová, Renata: *Dvacet nejvýznamnějších archeologických objevů dvacátého století*. Svoboda, Praha 1991.

⁶⁰ Srov. Westwoodová, Jennifer: *Atlas záhadných míst. Nevysvětlitelná posvátná místa, symbolické krajiny, starověká města a ztracené země světa*. Knižní klub, Praha 1994.

času. Nové koncepty světa vznikají, staré se z procesu komunikace vytrácejí, jsou zapomenuty. V průběhu času se mění jejich postavení na žebříčku popularity; mění se míra jejich účasti na budování kolektivních a individuálních duchovních světů, a tedy i skutečnost, zdali jsou vnímány jako dobově reprezentativní, anebo okrajové.

Sémiotický prostor „světů ze slov“ je vždy napojen na řadu více nebo méně skrytých textů či promluv, a to prostřednictvím citátů, aluzí, parafrází, ale také prostřednictvím jednotlivých klíčových konceptů slov (II.A.3.2.4.) vytvářejících uzavřené symbolické okruhy.⁶¹ Tyto prostředky, odkazující k různorodým konceptům světa, se jeví jako návěstí, která lze snadno přehlédnout, anebo jako nepatrné části ledovcového útvaru vyčnívajícího nad hladinu metatextové komunikace.

Koncepty světa, ukládající se do duchovních světů jako příběhy, představují paradigmatickou osu lidského dorozumívání, která organizuje archív historické paměti. V jednotlivých historických obdobích vždy existovaly vedle sebe podobné i značně odlišné a také vylučující se koncepty světa. Některé z nich se výrazně prosadily na veřejnosti – v dobově reprezentativních typech komunikativního jednání, jiné byly pokládány za revizionistické, heretické nebo archaické. Určité manifestace či rezultáty komunikativního jednání se staly v dané kulturní oblasti v jistém historickém období populární (v křesťanské kulturní oblasti např. *bible* a v jejím rámci „desatero božích přikázání“), jiné naopak byly z veřejného života vytlačovány a tabuizovány (v křesťanské kulturní oblasti např. antické a pohanské polyteistické mýty).

V duchovních světech se stabilizovaly mj. představy o tom, že lidé mají nadindividuální povinnosti (**znalost konceptů poslání člověka** – II.B.3.1.2.1.) vzhledem k univerzu, transcendentnu, lidskému rodu, společnosti, dějinám, rodině apod. V anticko-křesťanské kulturní oblasti se v antické době prosadila např. role zvaná *zoon politikon* (tvor společenský) a *homo faber* (člověk strůjce), ve středověku role *křesťan*, v osvícenství role *občan*, v českém národním obrození role „*hloupý Honza*“ nebo *národní buditel*.

V duchovních světech se dále sjednocuje představa o tom, jaké lidé teritorium obývají a jak je toto teritorium začleněno do univerza (**znalost konceptů životního teritoria** více nebo méně reflektujících universum –

⁶¹ Srov. oddíl 2.7.4. *Dva způsoby katalogizace symbolů – v symbolických okruzích a v příbězích.*

II.B.3.1.2.2.). Tímto teritoriem může být např. čínská *Říše středu*,⁶² křesťanské *údolí strasti* jako předstupeň k věčnému životu nebo *planeta Země*, univerzem může být *nadpozemský svět idejí, království boží* nebo *konečný* či *nekonečný vesmír*. Zde se také rodí příběh o tom, za jakých podmínek vznikl a existuje předmětný, zkušenostní a duchovní svět. V daném případě lze předpokladové kompetence chápat jako **znalost konceptů vzniku světa** (II.B.3.1.2.3.), **konceptů přírody – externího fyzického světa** (II.B.3.1.2.4.), **konceptů psychiky – interního mentálního světa** (II.B.3.1.2.5.), **konceptů ideálního (spirituálního a duchovního) světa** (II.B.3.1.2.6.), **konceptů zkušenostního světa** (II.B.3.1.2.7.), **konceptů člověka a jeho vzniku** (II.B.3.1.2.8.). Počet konceptů světa, na jejichž vzniku se podílejí složitě propojené „světy ze slov“, je obrovský. Tato konceptotvorná aktivita je projevem snahy budovat a obsáhnout nevyčerpateľně členitý lidský svět.

Reprezentativní koncepty světa jsou přejímány a respektovány většinou účastníků dobových „světů ze slov“. Z vazalství reprezentativních konceptů světa se vymaňují zakladatelé, vynálezci, novátoři, heretici a revizionisté. Ovšem i neakceptované, nereprezentativní koncepty světa fungují jako zpráva o stavu kolektivního duchovního světa a jako komunikační kompetence.

Koncepty světa se mění v čase – nejčastěji podle diktátu vrčivé moci, víry, vědy nebo módy; představují soubor možností, které jsou od okamžiku vzniku napořád k dispozici. Záleží na tom, zdali se lidé domluví např. na geocentrickém, anebo heliocentrickém kosmu, na vzniku druhů aktem Božího stvoření, anebo přirozeným vývojem, na rovnosti, anebo nadřazenosti ras a národností (**znalost konceptů ras a národností** – II.B.3.9.), pohlaví, věkových skupin (**znalost konceptů vztahů mezi lidmi** – II.B.3.10.) či sociálních vrstev (**znalost konceptů místa člověka ve společnosti** – II.B.3.11.). **Znalost konceptů dějin** (II.B.3.12.) funguje v moderní době jako terénní úprava nepřehledných konceptů světa a kulturních paradigmat.

Člověk se rodí do jisté doby a zeměpisné šířky a délky a společenské vrstvy. Tato skutečnost podstatně určuje jeho komunikační kompetence, tzn. určuje, které koncepty světa si může osvojit a které vytvořit. To, jak jsou konkrétní koncepty světa vnímány a co z nich vyplývá, není ovšem jednou provždy dáno, ale mění se, stejně jako se mění kultura a její interpretace a s ní průběžně představa o reprezentativních konceptech světa.

⁶² Název „Říše středu“ pro zemi Čung-kuo, tedy název implikující význam *střed světa*, pochází z prehistorických období čínské kultury a je zřejmě výrazem pocitu kulturní nadřazenosti Číňanů nad barbarským obyvatelstvem okolních území (srov. Böttger, Walter: *Kultura ve staré Číně*. Panorama, Praha 1984, s. 24).

Kulturní paradigmatata a jeho změny normují konkrétní komunikativní akty člověka, a tedy i koncepty světa, k nimž v procesu dorozumívání dospívá. Tyto společenské instituce určují jízdní řád jazykové komunikace. Stanovují mj. také způsob, jak se v rámci jednotlivých „světů ze slov“ mají užít jednotlivé slovní výrazy (slova), definující a spoluzakládající koncepty světa. V rámci jednotlivých konceptů světa, zejména ve vzdálených časových údobích anebo kulturních oblastech, mohou být značně odlišně vymezovány základní kategorie lidského světa.⁶³ Odlišně mohou být postulovány dokonce i principy myšlení anebo kategorie času a prostoru, které se jeví na první pohled jako univerzální a obecně závazné skutečnosti.

V evropské kulturní oblasti jsme si zvykli na řadu skutečností, např. myslet v kauzálních řetězcích, vzpomínat na minulost a projektovat své sny do budoucnosti. To ovšem nejsou jediné možné principy, z nichž vycházejí a na nichž mohou být vystaveny koncepty světa.⁶⁴ Nejpřesvědčivěji to dokládají kanonické náboženské texty, ale rovněž umělé pohádky anebo díla science-fiction. Avantgardní či současné alternativní umění (underground) lze chápat jako soustředěné hledání nových konceptotvorných možností.

Z hlediska dlouhé časové perspektivy „světy ze slov“ spolu s dalšími typy komunikativního jednání člověka určují podobu konceptů světa, individuálních duchovních světů a rovněž kolektivních kulturních paradigmat. Každý kopernikovský obrat ve filozofii, vědě i umění je důsledkem nalezení zásadně odlišných východisek pro budování nových konceptů světa. Změny lidského světa, např. v oblasti relativně stabilních rodinných vztahů,⁶⁵ jsou současně vždy také změnami konceptů světa a změny konceptů světa předpokladem změn kulturního paradigmatu.

Koncepty světa nejsou neměnné danosti, i když vytvářejí ve vztahu k jistému časovému údobí uzavřené, dominantní, mocenskými institucemi kontrolované světonázorové celky. Koncepty světa v podobě příběhů fungují v kolektivních duchovních světech (kulturních paradigmattech) jako obecné předpoklady dorozumívání. Současně v individuálních duchovních světech dorozumívajících se subjektů fungují jako komunikační kompetence, které obdobně jako kterýkoli jiný typ komunikačních kompetencí bud

⁶³ Srov. Blount, Ben G., ed.: *Language, Culture and Society. A Book of Readings*. Winthrop Publishers, Cambridge, Massachusetts, 1974; Otten, Charlotte M., ed.: *Anthropology and Art. Readings in Cross-Cultural Aesthetics*. The Natural History Press, Garden City, New York 1971.

⁶⁴ Srov. např. Carroll, Lewis: *Alenka v kraji divů a za zrcadlem* (Albatros, Praha 1983; orig. *Alice's Adventures in Wonderland*, 1865; *Through the Looking Glass*, 1871).

⁶⁵ Srov. Možný, Ivo: *Moderní rodina. Mýty a skutečnost*. Blok, Brno 1990, s. 63–86.

sblíží, anebo vzdalují a oddělují dorozumívající se subjekty. Koncepty světa nedokonale vyjádřené ve „světech ze slov“ jsou ovšem také sondou do topografie komunikativního jednání, zprávou o názorech konkrétních dorozumívajících se subjektů a o stavu kolektivního duchovního světa a kulturních paradigmat, tedy zprávou o stavbě babylónské věže, kterou si budoují aktivní účastníci komunikace.

2.6. Koncepty slov jako paradigmatická osa příběhů

K nejdůležitějším komunikačním kompetencím patří jazykové znakové (mluvní a literární) kompetence (II.B.4.) a neязыkové znakové kompetence (II.B.5.). Oblast jazykových kompetencí se snaží postihnout **lexikografie** jako teorie popisující databázový soubor základních stavebních jednotek jazykového dorozumívání – slov. Oblast jazykových kompetencí dále vymezuje klasická **gramatika** (jako teorie popisující jazykový znakový systém),⁶⁶ **rétorika** (jako teorie výrazových prostředků řeči) a **poetika** (jako teorie výrazových prostředků literárního textu). **Stylistika** se jeví jako teorie postihující funkční verze jazykového znakového systému vzhledem k pragmatickým komunikačním předpokladům a kompetencím dorozumívajících se subjektů. V této i v následujících kapitolách bude problémům uvedených disciplín věnována soustavnější pozornost.

Danou úvahu je třeba začít u slova – jako tradičně základní jednotky jazyka a u otázky, jakou roli v lidských dějinách sehrál jazykový výraz.

Je pravděpodobné, že člověka vyobcovalo z ráje nereflektované přírody slovo. Pomocí něho si také člověk vytvářel na zcela nových komunikačních základech specifické životní prostředí – jakousi aristotelovskou druhou přírodu neboli (hmotnou a duchovní) **kulturu**. Slovo, nikoli ovšem jako prvek jazykového znakového systému,⁶⁷ ale jako položka dorozumívacích procesů, jako atribut, aspekt a složka „světů ze slov“, se stalo součástí kultury. Tuto pozici získalo vedle jiných projevů a produktů komunikativního jednání vydělitelných z rámce kultury – gest, mimiky, neartikulovaných zvuků tónů, symbolů-věcí, výtvarných symbolů, znaků tvořících systém stravování, odívání, módy a také např. „způsobů, jak se člověk vyrovnává

⁶⁶ „Gramatika připomíná střípek barevného sklíčka v celkové obrazné mozaice literárního díla. Skutečná barva každého z těchto sklíček nemusí být ani zdaleka taková, jaká se na obrazy jeví.“ (Lichačov, Dmitrij Sergejevič: *Poetika staroruské literatury*. Odeon, Praha 1975, s. 200.)

⁶⁷ Slovo jako stavební prvek (jazykového) znakového systému vymezil např. zakladatel sémiotiky Charles Sanders Peirce (srov. pozn. č. 74) a zakladatel jazykovědného strukturalismu Ferdinand de Saussure (srov. pozn. 87).

s časem, prostorem, materiály“.⁶⁸ Slovo se však stalo prvotním médiem kultury, na budování „světů ze slov“ jako projevu vrcholné lidské kreativity a komunikační aktivity závisí celá oblast kultury.

Ve „světech ze slov“, které žijí díky podpoře individuálních duchovních světů, se skrývají nejen paradigmatata a dějiny lidské kultury, ale také osudy jednotlivých slov. Paradigmatata lidské kultury jsou obsažena v sumě „světů ze slov“. Na nich lze také sledovat paradigmatické proměny kultury. Nejlépe je vyjadřují a sledují práce z oblasti dějin filozofie, vědy, umění a literatury, anebo – pokud vůbec práce tohoto typu vznikly – z oblasti dějin těchto historických disciplín.

Dějiny jazyka (i celé kultury) jsou ukryty ve „světech ze slov“. Osudy jazykových znaků a konceptů slov (II.A.3.2.4.) se pokoušejí zachytit historické mluvnice a výkladové a etymologické slovníky. Tuto problematiku však nevyčerpává stávající lexikografická ani encyklopedická literatura. Osudy konkrétních slov – absolutizujeme-li moment subjektivity u dorozumívajících se subjektů – jsou totiž stejně obsáhlé, jako je obsáhlý soubor všech jednotlivých promluv a textů, do nichž vstupují, a to ve všech jejich jednotlivých posluchačských či čtenářských realizacích. Těla „slov“ uchovávají stopy historických zkušeností člověka. Rovněž zapomenuté jazykové výrazy, obraty a fráze dokreslují obraz minulosti.⁶⁹

Paměť (II.A.1.5.) jako komunikační potence člověka se projevuje a uplatňuje v oblasti konceptů slov (a konceptů světa). Koncepty slov vznikají a stabilizují se ve „světech ze slov“ – stávají se součástí labyrintu duchovního světa (postaveného pomocí „světů ze slov“) v mysli člověka. Slova jsou spjata s řadou konceptů. Do periferní paměti slov vstupuje značné množství skutečností. To se týká i tohoto textu, neboť také zde jsou slovům vnucovány méně obvyklé i nové, nestandardizované obsahy-významy. **Schopnost užívat slovníku a konceptů slov** (II.B.4.3.) a **schopnost užívat výrazových prostředků jazyka** (II.B.4.2.), kterými disponují dorozumívající se subjekty, patří k základním komunikačním kompetencím jazykového dorozumívání.

Konfrontační sémantika upozorňuje, že koncepty slov jsou vždy spjata s kulturními oblastmi, v nichž to či ono slovo, popř. ten či onen jazyk pů-

⁶⁸ Hall, Edward T.: *Beyond Culture*. Anchor Press – Doubleday & Company, New York ²1981, s. 42.

⁶⁹ Srov. sborník studií *Slova a dějiny* (Academia, Praha 1980), které zpracoval „autorský kolektiv *Staročeského slovníku* za přispění externích spolupracovníků“ (s. 327). Prostřednictvím analýzy archaického lexika je zde přiblížen duchovní svět staré české komunity v oblasti rodinného života, lékařství a léčitelství, vztahů ke krajině, kuchyně, módy, mezilidských vztahů, práce, válčení, práva a státu.

sobí.⁷⁰ Za koncepty slov stojí (kolektivní) duchovní světy a společenská realita odlišných kultur. Odtud pramení rozdíly obsahů-významů také u slovních výrazů, které bývají v cizojazyčných slovnících anebo bilingvními subjekty prezentovány jako „ekvivalentní“. Láska např. není stejná v Japonsku a ve Francii, čest znamená něco jiného v Iráku a něco jiného v Anglii, práce v Německu je jiná než v Rusku. Proto také slovní výrazy, které tyto skutečnosti v jazycích daných oblastí vyjadřují, např. německé „Arbeit“ a ruská „работа“ jsou spjaty s jinými koncepty. Problémy jsou také s výrazy vztahujícími se k předmětnému světu.⁷¹ Literární překlad také z těchto důvodů vždy znamená v porovnání s originálem (a to i za předpokladu, že jej porídí bilingvní autor originálu) značný komunikačně sémantický posun.⁷²

Koncepty slov i koncepty světa jsou spojeny s pamětí, ale týkají se odlišných úrovní jazykového dorozumívání. **Koncepty slov** ztělesňují paradigmatickou osu jedné z rovin „světů ze slov“, příběhů, zatímco **koncepty světa** představují paradigmatickou osu duchovních světů. V prvním případě koncepty slov jsou pamětí „světů ze slov“, v druhém případě koncepty světa jsou pamětí kulturních paradigmat. Koncepty slov i světa jsou stavitelé labyrintu postaveného v mysli člověka a pamětí kultury. Žijí díky „světům ze slov“. Setkávají se v duchovních světech, v nichž jako v babylónské věži zaznívají jazyky různých příběhů.

2.7. Znaky, znakové systémy a symbolické okruhy jako předpokladové paradigmatické osy lidského dorozumívání

2.7.1. Chování znaků v komunikačním prostoru

K podstatě lidské existence, kterou usměrňuje „vůle ke smyslu“, patří, že kterákoli jednotlivá složka lidského předmětného a zkušenostního světa se může stát komunikačním nástrojem – **znakem** (lat. signum, něm. Zeichen, franc. signe, angl. sign...).⁷³ Slovo v daných souvislostech představuje

⁷⁰ Srov. Müller, Bernd-Dietrich, ed.: *Konfrontative Semantik*. Gunter Narr Verlag, Tübingen 1981.

⁷¹ Srovnání jazyků ukazuje, že existují disproporce mezi koncepty u slov základního slovního fondu. Např. koncept anglického slova „hand“, který znamená část ruky – *dlaň s prsty a zápěstí*, není totožný např. s konceptem českého výrazu „ruka“ anebo konceptem výrazu „dakabo“ jihoamerického jazyka „Arawak“, které označují *horní končetinu* anebo *dlaň s prsty, zápěstí a paži* (srov. Hickerson, Nancy Parrott: *Linguistic Anthropology*. Holt, Rinehart and Winston, New York – Chicago – San Francisco – Dallas – Montreal – Toronto – London – Sydney 1980, s. 107).

⁷² Srov. Popovič, Anton: *Teória umeleckého prekladu. Aspekty textu a literárnej metakomunikácie*. Tatran, Bratislava 1975.

⁷³ Klasifikaci znaků nabízí oddíl 8.4. *Rejstřík znaků*.

pouze jeden z četných druhů znaků.⁷⁴ Má však prominentní postavení, neboť může zastoupit, popř. popsat kterýkoli nejazykový znak. Konkrétně: slova mohou zastupovat, popř. popisovat nejazykové znaky (IV.B.2.) a koncepty nejazykových znaků, tzn. **čichové** (IV.B.2.1.), **chuťové** (IV.B.2.2.), **dotekové** (IV.B.2.3.), **vizuální nejazykové** (IV.B.2.4.), **akustické nejazykové** (IV.B.2.5.) nebo **synkretické znaky** (IV.B.2.6.).

Se „znaky“ a „slovy“ je nejčastěji spojován „symbol“. Teorie používala termínu „symbol“ pro označení velmi odlišných skutečností. Jednou byl „symbol“ pokládán za základní filozofickou kategorii, popř. stavěn na samý vrchol znakové hierarchie (E. Cassirer),⁷⁵ podruhé byl „symbol“ považován za synonymum pro jazykový znak (Ch. S. Peirce),⁷⁶ jindy sloužil jako označení pro reálné předměty a akce plnící v procesu lidské praxe znakové funkce, nebo se stával základní kategorií ikonografické aktivity.⁷⁷ „Symbol“ byl ztotožňován také se specifickými znaky vědeckého jazyka,⁷⁸ s piktografickými znaky sloužícími k mezinárodní komunikaci,⁷⁹ s technickými piktografickými značkami, které se ocitají někde na rozhraní piktogramů a symbolů vědeckého jazyka,⁸⁰ anebo výrazovými postupy krásné literatury.⁸¹

⁷⁴ Dané stanovisko zaujímal již zakladatel sémiotiky Charles Sanders Peirce (1839-1914), jehož dílo bylo čtenářům zpřístupněno až posmrtně v *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (Vol. I-VII. Harvard University Press, Cambridge 1931-1935). Podle jeho přesvědčení slovo nemá geneticky výlučné postavení, neboť od pradávna žije v členitém, ale spořádaném společenství znaků. Ch. S. Peirce chápal znak jako relaci (znakovou situaci) mezi třemi složkami, které mají charakter funkcí: mezi nositelem znakové situace čili „reprezentantem“, „objektem“, který je nositelem znakové situace označován, a „interpretantem“, který není subjektivní, ale utvářejí jej všechny tři složky znakové situace (srov. Valenta, Lubomír: „Epistemologické aspekty symbolu.“ In: Nosek, Jiří – Stachová, Jiřina, ed.: *Symbol v lidském vnímání, myšlení a vyjadřování*. Filozofický ústav ČSAV, Praha 1992, s. 83-93).

⁷⁵ Srov. Cassirer, Ernst: *Filosofie symbolických forem*. I. *Jazyk*. Oikoymenh, Praha 1996.

⁷⁶ Ch. S. Peirce (srov. pozn. č. 74) rozlišuje podle vztahu znaku k označovaným „objektům“ tři druhy znaků: „ikony“, u kterých existuje vztah podobnosti mezi znakem a označovaným „objektem“ (obrazy, fotografie, mapy...), „indexy“, u kterých existuje vztah věcné souvislosti mezi znakem a označovaným „objektem“ (kouř, stopy v písku...), a „symboly“, kde vztah mezi znakem a „objektem“ je záležitostí konvence (většina jazykových znaků, symboly ve vědě...).

⁷⁷ Srov. Chevalier, Jean – Gheerbrant, Alain: *Dictionnaire des symboles*. Robert Laffont / Jupiter, Paris 1982; Lurker, Manfred: *Wörterbuch der Symbolik*. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 1988; Saitz, Robert L. – Cervenka, Edward J.: *Handbook of Gestures*. Mouton and Co. N. V. Publishers, Paris 1972.

⁷⁸ Srov. např. znaky: +, =, ≤, *, %, H.O.

⁷⁹ Srov. Klebe, Inge – Klebe, Joachim: *Die Sprache der Zeichen und Bilder. Eine populärwissenschaftliche Darstellung der optischen Aspekte der nonverbalen Kommunikation*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1989.

⁸⁰ Srov. např. Brabec, Václav – Straková, Jarmila: *Katalog technologických symbolů*. Práce, Praha 1989.

„Značky“ (např. \$, &, §) a „akronyma“ (např. ČSD, UK, IBM, AIDS) představují další základní funkční oblast pokrývanou výrazem symbol. Ani zde ovšem nejsou hranice přesně stanoveny. Tyto typy znaků jsou nově vytvořené výrazy, ale co do své konstrukce jsou pouze zkratkami existujících jazykových znakových jednotek.

Prostřednictvím „symbolu“ byl představiteli tzv. archetypální kritiky vymezován jungovský archetyp,⁸² a to jako vyčlenitelná jednotka jakéhokoli plánu literární struktury, „která spojuje jednu báseň s druhou, a tím pomáhá sjednocovat a integrovat naši literární zkušenost“.⁸³

Zdeněk Mathauser považuje „symbol“ za centrální a současně obecnou kategorii uměleckého vyjadřování a sdělování, což mu umožňuje modelovat uměleckou situaci jako „symbolový okruh“.⁸⁴ Za symbol označuje to, co považoval Paul Ricoeur ve svém díle *Živá metafora (La métaphore vive, 1975)* za „živou metaforu“, odlišnou od metafory ilustrativní, popisné, blízké alegorii.⁸⁵ Z. Mathauser chápe „symbol“ jako princip, „který dynamizuje větší textové plochy a sám zpětnovazebně zakouší účinek této své funkce“.⁸⁶

Tyto otázky byly kladeny a zodpovídány také v rámci strukturálně pojaté sémantiky a lingvistiky.⁸⁷ Ta znak v duchu saussurovské tradice vyčlenila z procesu jazykové komunikace, izolovala jej a podřídila diktátu abstraktního, ad hoc zkonstruovaného systému, tudíž *langue*. Strukturalistická estetika chápe *Umění jako sémiologický fakt*⁸⁸ a dílo jako strukturu

⁸¹ Srov. Sørensen, Bengt Algot: *Symbol und Symbolismus in den ästhetischen Theorien des 18. Jahrhunderts und der deutschen Romantik*. Munksgaard, Copenhagen 1963.

⁸² Carl Gustav Jung (1875–1961) vymezuje archetyp jako součást zděděné, kolektivní složky formální struktury duše (srov. J., C. G.: *Analytická psychologie. Její teorie a praxe. Tavisocké přednášky*. Academia, Praha 1993, s. 310–311).

⁸³ Frye, Northrop: *Anatomy of Criticism*. Princeton University Press, Princeton 1957, s. 99.

⁸⁴ Mathauser, Zdeněk: *Metodologické meditace aneb Tajemství symbolu*. Blok, Brno 1988, s. 61.

⁸⁵ Srov. taméž, s. 53.

⁸⁶ Mathauser, Zdeněk: „Metafora v systému duchovních útvarů společnosti.“ In: Nosek, Jiří – Stachová, Jiřina, ed.: *Úloha metafory ve vědeckém poznávání a vyjadřování*. Filozofický ústav ČSAV, Praha 1990, s. 41.

⁸⁷ Zakladatel strukturalistické lingvistiky Ferdinand de Saussure (1857–1913) pokládal ve svých přednáškách, které jeho žáci shrnuli do svazku *Cours de linguistique générale* (1916), jazykové znaky čili slova za zdaleka nejdůležitější druhy znaků (srov. *Kurs obecné lingvistiky*. Vydal Charles Bally a Albert Sechehaye, za spolupráce Alberta Riedlingera. Komentáře napsal Tullio de Mauro. Odeon, Praha 1989, s. 52). Saussurův „znak“ (*signe*) je „psychická jednotka o dvou složkách“, představovaná „akustickým obrazem“ a „pojmem“ (tamtéž, s. 99). Podle Saussurova mínění se znaky rodí (po domluvě mající charakter společenské smlouvy) z aktu označování, přičemž jeho hrdiny jsou „signifiant“ (označující / znakový výraz jako materiální nositel znaku, tedy „akustický obraz“) a „signifié“ (označované / znakový obsah jako psychický obraz, tedy „pojem“).

⁸⁸ Jde o název studie Jana Mukařovského (1891–1975) z roku 1934 (srov. M., J.: *Studie z esteti-*

znaků, znakový systém či superznak.⁸⁹ Takto pojaté dílo je začleňováno do vyšších strukturních celků a chápáno jako společenský a historický fakt.⁹⁰

Proti strukturalistickému pojetí znaku vystoupila řada autorů. V tomto ohledu byly inspirativní názory pozdního Ludwiga Wittgensteina, vyjádřené v posmrtně vydané práci *Philosophische Untersuchungen (Philosophical Investigations, 1953)* a to v konceptu jazyka jako hry.⁹¹ Důležitou roli v členitém protistrukturalistickém tažení sehrál John L. Austin, zakladatel teorie „řečových aktů“, vyložené zejména v knize *How to Do Things with Words* (1962). Podle jeho názoru komunikativní hodnota jazyka nevyplývá z reality, ale je záležitostí „performance“, pojmenování v řečových aktech, a má „performativní“ charakter obdobně jako např. akt pojmenování lodi.⁹² Procesualitu (nikoli systémovost) jazyka, a tedy procesualitu znaku, zdůrazňuje dále např. Jürgen Habermas, který začleňuje jazyk do rámce (komunikativního) lidského jednání.⁹³

Jako perspektivní se rovněž jeví koncepce jazykových „kompetencí“ a „performancí“ tak, jak ji objasňovala procesuální lingvistika. Pregnantně a současně vyhroceně koncepci procesuální lingvistiky formuloval Eugenio Coseriu v knize *Jazyková kompetence (Sprachkompetenz, 1988)*.⁹⁴ Danou orientaci pokládám za perspektivní také pro literární teorii, zejména pro její metodologické vybavení v oblasti analýzy literárního textu. Dokládají to např. práce, jež zajímavým způsobem vykládají jeden z neobtěžněji zpracovatelných aspektů lidského jazykového dorozumívání – modalitu tématu.⁹⁵

ky. Odeon, Praha 1971, s. 85–88, česky zde tištěno poprvé).

⁸⁹ Srov. Chvatík, Květoslav: *Strukturalní estetika*. Victoria Publishing, Praha 1994, s. 55–70.

⁹⁰ Srov. Mukařovský, Jan: *Studie z estetiky*. Odeon, Praha 1971, *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*, s. 17–54 (pův. 1936).

⁹¹ Za zakladatele herního pojetí kultury je pokládán holandský medievalista a kulturolog Johan Huizinga (1872–1945), který vykládá ve své knize *Homo ludens (Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur, 1938, čes. Homo ludens. O původu kultury ve hře*. Mladá fronta, Praha 1971) z hlediska hry zejména právo, válku, vědění, obřady, básnictví a politiku.

⁹² Tuto linii lingvistické filozofie dále rozpracoval např. John R. Searle (nar. 1932) v knize *Speech Acts (An Essay in the Philosophy of Language)*. Cambridge University Press, London 1969).

⁹³ Srov. Habermas, Jürgen: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I. *Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung*. Band II. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1981.

⁹⁴ Srov. Coseriu, Eugenio: *Sprachkompetenz. Grundzüge der Theorie des Sprechens*. A. Francke Verlag, Tübingen 1988.

⁹⁵ Daná orientace se prosazuje rovněž v české lingvistice, srov. Nekula, Marek: „Signalizování ironie.“ *Slovo a slovesnost*, 52, 1991, č. 1, s. 10–20.

Vizuální jazykové znaky (IV.A.1.2.) a **akustické jazykové znaky** (IV.A.2.2.), obdobně jako kterýkoli jiný druh znaků, reálně existují pouze v konkrétním komunikačním prostoru. Jazykové znaky (slova) vznikají a existují pouze v procesu jazykové komunikace (v prostoru „světů ze slov“). Jsou nejen materiální, fonetickou, grafickou a sémantickou realitou, ale vždy také stavem mysli. Konstitutivní vlastností **znaku** není pouze „autorství“ znaku, ale také **konzumace znaku**. V **mluvním dorozumívání** (I.B.2.1.1.18.), při dorozumívání v kontinuálním časoprostoru (I.B.2.), je podstatný fakt, že znak je tvořen v konkrétním komunikačním prostoru konkrétním mluvčím pro konkrétního adresáta a posluchače, popř. pro konkrétní skupinu posluchačů a adresátů. V **literárním dorozumívání** (I.B.6.3.), v časoprostorově distančním dorozumívání (I.B.3.), je opět podstatný fakt, že v procesu recepce (v procesu četby textu) je naopak znak tvořen konkrétním čtenářem při pokusech o dorozumění se s nepřítomným autorem textu, zatímco v procesu geneze je znak tvořen v konkrétním komunikačním prostoru pro předpokládaného, konkrétního, ale nepřítomného čtenáře a adresáta.

Jednosměrná posloupnost písemných jazykových znaků přirozených jazyků (IV.A.1.2.1.) anebo mluvních jazykových znaků (IV.A.2.2.1.),⁹⁶ které mohou být zaznamenány audiální technikou, nepředstavuje podstatnou, nýbrž pouze předpokladovou danost. **Slovo** (a **znak** obecně) získává totiž znakovou podobu až v mysli účastníků dorozumívání, a to v průběhu komunikace (ve „světech ze slov“), v průběhu promluvy či psaní a četby literárního díla. Tato skutečnost se dá vyjádřit také tvrzením, že znak (slovo) nereprezentuje, ale tvoří svůj význam a že základní jazykovou sémantickou jednotkou není slovo, ale jedno- či víceslovná věta. Důsledkem tohoto pojetí je také teze o nevyčerpatelnosti znakových možností slova.

Mluvné dorozumívání (I.B.2.1.1.18.), **vizuálně distanční mluvné dorozumívání** (I.B.3.1.), ani **literární dorozumívání** (I.B.6.3.) nejsou čistě jazykovou záležitostí, také na jejich uskutečňování se z rezervoáru znakových jednotek nepodílí pouze slova. Jazyková komunikace, ale také většina dorozumívacích procesů mají synkretický charakter, jsou důsledkem kooperace odlišných znakových systémů (III.). Paradigmatickou osou dorozumívání se stávají znaky a znakové systémy různého typu. Uplatňuje se v nich paměť slov i nejazykových znaků, mapovaná se zpětnou platností a navíc

⁹⁶ Jednosměrnou posloupnost znaků, **lineárnost**, označil za nejdůležitější princip jazyka již Ferdinand de Saussure. Lze ji považovat – vedle **diakrétnosti** (oddělitelnost, vzájemná odlišitelnost jazykových prvků bez ohledu na to, zdali se od sebe navzájem liší) a **anizotropie** (jazykové prvky se od sebe liší) – za třetí základní, systémotvornou vlastnost prvků systému.

na omezeném prostoru etymologickými a výkladovými slovníky jazykových i nejazykových znaků. Nejen paměť slov, ale také paměť nejazykových znaků představují důležité předpokladové položky lidského dorozumívání z oblasti komunikačních kompetencí (II.B.).

Složitost sémiotického světa neumožňuje existenci dvou účastníků komunikace, u nichž by třídy konceptů slov a nejazykových znaků, jimiž disponují, měly vztah ekvivalence; a to ani v případě, že disponují velmi omezeným počtem znaků. Dorozumívající subjekty nemusí disponovat společnými slovy. Dostačující podmínkou lidského dorozumívání je, aby její účastníci sdíleli společné koncepty slova anebo nejazykových znaků. Existuje možnost akustického gesticko-mimického nejazykového dorozumívání (I.B.2.1.1.11.). Domluvit se mohou – pomocí akustických gesticko-mimických nejazykových znakových systémů (III.F.8.) i jednotlivci, kteří navzájem neznají rodný jazyk svého partnera. Čím větší je průnik registrů těchto konceptů (jako jedině z předpokladových položek), tím menší jsou mezi dorozumívajícími se subjekty komunikační bariéry.

2.7.2. Průvodcovské role znaků a symbolů v předmětném světě

Bez průvodců se člověk ve světech, ve kterých žije a které si postavil, už vyznat neumí. Těmito průvodci člověka v duchovním světě jsou koncepty slov, v předmětném světě tuto roli naopak plní **znaky-předmětné skutečnosti**, tzn. **nejazykové znaky** (IV.B.2.). Jde o čichové (IV.B.2.1.), chuťové (IV.B.2.2.), dotekové nejazykové (IV.B.2.3.), vizuální nejazykové (IV.B.2.4.)⁹⁷ a akustické nejazykové znaky (IV.B.2.5.).⁹⁸ S těmito znaky jsou spojeny koncepty znaků nejazykové povahy, založených na věcech, stavech a dějích předmětného světa, na gestech, na mimice, přírodních, zvířecích a lidských neartikulovaných zvucích.⁹⁹

Reálné předmětné skutečnosti plní roli nejazykových znaků, např. **předmětných znaků** (IV.B.2.4.1.) nebo **kineticko-lokomočních znaků** (IV.B.2.4.2.),¹⁰⁰ za předpokladu, že představují pouze sama sebe. Jejich zna-

⁹⁷ Do této oblasti spadají zejména předmětné znaky a symboly, kineticko-lokomoční znaky a symboly, gestické (nejazykové) znaky a symboly, mimické znaky a symboly, gesticko-mimické znaky a symboly a stavební sémiotické jednotky vyššího typu – nejazykové akční znaky a akční symboly (srov. vizuální znaky – IV.A.1.).

⁹⁸ Do této oblasti spadají zejména přírodní akustické znaky, zvířecí akustické znaky, neartikulované lidské akustické znaky, technické akustické nejazykové znaky, technické akustické jazykové znaky a hudební znaky (srov. akustické nejazykové znaky – IV.A.2.1.).

⁹⁹ Srov. 8.4. *Rejstřík znaků*, položku (IV.B.2.) nejazykové znaky / znaky předmětné skutečnosti.

¹⁰⁰ Do oblasti kinetických znaků spadají zejména znaky-pohyby předmětů, znaky-pohyby

ková povaha vyplývá z faktu, že člověk ví, co reálné předmětné skutečnosti v řádu předmětného světa představují. Člověk rozumí předmětnému světu teprve tehdy, když ví, co vidí, slyší, hmatá, čichá a chutná, v okamžiku, kdy předmětnému světu přisoudí znakovou povahu, konceptuální rozměr – smysl.

Znaky-předmětné skutečnosti, např. předmětné a kinetické znaky, plní dále roli symbolů předmětných skutečností, tzn. např. **předmětných symbolů** (IV.A.1.1.1.1.)¹⁰¹ a **kineticko-lokomočních symbolů** (IV.A.1.1.2.1.). K této sémiotické transformaci dochází v procesu lidského dorozumívání, pokud člověk začne používat reálné předmětné skutečnosti jako komunikační nástroje, jimž přiřadí jiný koncept, než který jim, vzhledem k (předpokládanému, poznanému) řádu předmětného světa, přísluší. Znaky-předmětné skutečnosti plní roli symbolů, pokud představují (označují) něco víc než sebe sama, pokud představují (označují) nějakou další skutečnost, obvykle spjatou s jinými symboly.¹⁰² Tyto dva typy na sobě navzájem závislých znaků, znaky a symboly předmětných skutečností, jsou projevem, důsledkem, produktem a nástrojem kontinuálního lidského komunikativního jednání.

Symboly jsou výsledkem procesu symbolizace jako dlouhodobé společenské dorozumívací aktivity. O jejím průběhu obvykle nejsou konkrétní dorozumívající se subjekty zpraveny. Ti znají pouze výsledek procesu symbolizace – symboly a pravidla jejich užití. Symbolizace se ubírá několika odlišnými cestami. Nejčastěji vychází ze skutečností předmětného světa jako znakových jednotek a na nich pak staví symbolický význam.

Např. palma (tropická dřevina) představuje jednu z položek reálné rostlinné říše, existující nezávisle na člověku.¹⁰³ Předmětným znakem se stává díky aktu slovního pojmenování a tím, že tato dřevina je začleněna do vztahů s prostředím, v němž roste, a do různých příbuzenských vztahů s jinými rostlinami. Kromě toho má také smluvený symbolický význam. Pro současného Středoevropana je symbolem *jižních, exotických krajů* a rovněž symbolem *luxusního rekreačního prostředí*.

živočichů, znaky-pohyby výtvorů člověka a lokomoce člověka.

¹⁰¹ Alexej Fedorovič Losev v dané souvislosti používá termínu „symbol-věc“ (*Problema simvola i realističeskoje iskusstvo*. Iskusstvo, Moskva 1976).

¹⁰² Spjatost předmětných symbolů vytváří symbolické okruhy, které uspořádávají (II.A.3.2.4.2.) koncepty slov pro předmětné symboly.

¹⁰³ „Palmy (Areciales, Palmales, Palmae)“ představují řád „rostlin, do kterého patří dvě čeledě: arekovité (Arecaceae) přibližně s 230 rody a téměř 3000 druhy, a *Phytelephantaceae* s jediným rodem“. (*Pyramída. Encyklopedický časopis moderného člověka*. Vydavateľstvo ČSTK – Slovackopress, Bratislava. Pal-pol. Č. 133-144, s. 4238.)

Část této tropické rostliny, palmová ratolest, získala v minulosti řadu symbolických významů – představuje mj. „symbol vojenského vítězství“ nebo „křesťanova vítězství nad smrtí“;¹⁰⁴ stává se tedy atributem *vítězství a slávy*. Předmětné znaky obvykle zaujímají více symbolických poloh. Palmová ratolest je dále symbolem např. středověké *čistoty křesťanského mučedníka*, ale (v protireformačním umění) také atributem *Asie*, jedné ze čtyř částí světa, personifikované postavou ženy, vyjadřující pokoru před (rovněž personifikovanou) křesťanskou vírou. Palmová ratolest jako symbol *vojenského vítězství a slávy* byla „původně nošena v triumfálních průvodech“.¹⁰⁵ Tento symbol vznikl a fungoval v předmětném světě. Oproti tomu další uvedené symbolické významy palmové ratolesti vznikaly v křesťanských příbězích, zejména v teologických pojednáních, kázáních a legendách. V encyklopediích a slovnících by bylo možné shromáždit základní druhy předmětných symbolů, které vzešly z předmětného světa.

Symbolickým způsobem, prostřednictvím reálných předmětných skutečností v roli znaků nebo symbolů a slov, která je zastupují, jsou vyjadřovány zcela konkrétní skutečnosti – historické postavy, rody, zaměstnání, instituce, města, národy. Dvouocasý lev je v jazyce heraldiky symbolem *českého státu*, orlice *Moravy*. Symbolem *Berlína* se stal medvěd, *Brna* krokodýl (drak). Např. v alegorické *Nové radě* (konec 14. stol.) Smila Flašky z Pardubic radí 44 zvířat a ptáků králi-lvu, jak má panovat, „lvem“ je zde zřejmě míněn *český král Václav IV.*, „orlem“ *markrabí moravský*.

Složité situace vzniká u filmových znaků, pokud zde herci představují historické postavy. Např. divák zcela jednoznačně identifikuje v Chaplinově diktátoru Hinkelovi z filmu *Diktátor* (*The Great Dictator*, 1940) historickou postavu *Adolfa Hitlera*. Filmová postava představovaná Charlesem Chaplinem tedy mj. symbolizuje historického diktátora. Do procesu filmového dorozumívání zde ale vždy vstupuje také osoba (mýtus) herce Chaplina.

Symbolicky mohou být vyjadřovány jak „konkrétní“ předmětné skutečnosti, tak abstraktní pojmy. Vytvořeny dokonce byly také ilustrované slovníky symbolicky vyjádřených abstraktních pojmů,¹⁰⁶ jako jsou např. *vítězství, sláva, čistota, víra, spravedlnost, ctnost, neřest, krása, pravda*.

Abstraktní skutečnosti *vítězství, sláva, spravedlnost* apod. jsou vyjadřovány slovními výrazy „vítězství“, „sláva“, „spravedlnost“ apod., neboli

¹⁰⁴ Hall, James: *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Mladá fronta, Praha 1991, s. 320.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 102.

¹⁰⁶ Srov. Ripa, Cesare: *Iconologia*. New York 1970 (faksimile 3. vyd. knihy z roku 1603).

mluvními jazykovými znaky pro (nesymbolicky vyjadřované) abstraktní skutečnosti, anebo – jinak řečeno – abstraktními mluvnými jazykovými znaky (IV.B.1.1.1.4.).

Cesta k abstraktním skutečnostem vede také přes znaky-předmětné skutečnosti anebo přes **mluvní jazykové znaky pro symboliku předmětných skutečností (IV.B.1.1.1.2.)**. Předmětné znaky a symboly (a zčásti i kinetické a akční znaky) může ve svém jazyce zachytit výtvarné umění.¹⁰⁷ Např. *spravedlnost* je ve výtvarném umění zobrazována jako postava s mečem (symbol *síly*) a miskovými vahami (symbol *nestrannosti*), na jejichž jedné misce anděl věncí (věnc = *symbol vítězství*) spravedlivou osobu a na druhé misce anděl stíná (stínání = *symbol spravedlivé odplaty*) hříšníka.¹⁰⁸

Symbolické struktury se obměňují a také ruší. Symbol *spravedlnosti*, vyjadřovaný vahami, byl např. v 17. století nahrazován „fascēs“ (svazek prutů převázaný červenými řemeny se sekyrou vklíněnou doprostřed tohoto svazku), tzn. původně symbolem *autority* vyšších římských úředníků, kteří měli právo odsoudit občana k trestu bičování a smrti stětím.¹⁰⁹ Mechanismus vzniku symbolu je podobný např. vzniku bankovky v měnovém systému; je vskutku lhostejné, jakou podobu bude ta která bankovka mít, jen je třeba zařadit ji do číselné relace s jinými již existujícími bankovkami a zvyknout si na ni.

Člověk vnáší do předmětného světa řád pomocí nejazykových znaků a symbolů. Kde nejsou dorozumívající se subjekty, nejsou ani nejazykové znaky a symboly, fungující jako paměť předmětného světa a nástroje lidského komunikativního jednání. **Nejazykové znaky a nejazykové symboly** nemohou zřejmě v současném stadiu kulturního vývoje fungovat mimo prostor slova.¹¹⁰ Svůj význam naopak vyjadřují za velkého přispění slov. Existence slova je podmínkou existence těchto znaků a symbolů. Proto je obtížné odlišovat koncepty (význam) nejazykových znaků a symbolů od konceptů (významů) slov zastupujících nejazykové znaky a symboly.

Dorozumívající se subjekty vědí, v jakých vztazích nejazykové znaky a symboly k sobě navzájem a k okolnímu světu existují a k jakým účelům slouží. O těchto skutečnostech a vztazích jsme informováni především díky **jazykovým (mluvním a písemným) znakům pro reálné předmětné skuteč-**

¹⁰⁷ Celou tuto oblast dokáže zachytit např. dramatické nebo filmové umění.

¹⁰⁸ Srov. Hall, James: *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Mladá fronta, Praha 1991, s. 425.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 135.

¹¹⁰ To platí zřejmě i pro extrémní komunikační situace, pro komunikaci od narození hluchoněmých anebo slepých dorozumívajících se subjektů.

nosti neboli znaky-předmětné skutečnosti (IV.B.1.1.1.1. a IV.B.1.2.1.1.) a **pro symboliku předmětných skutečností** (IV.B.1.1.1.2. a IV.B.1.2.1.2.). Slova tímto způsobem mapují svět předmětných skutečností a spoluvytvářejí individuální duchovní světy.

Reálné předmětné skutečnosti se stávají znaky a symboly v prostoru regulovaného dorozumívání a společenského chování. Domnívám se, že k těmto proměnám dochází především zásluhou jazykového dorozumívání. Neязыkové znaky a symboly představují hlavní postavy neязыkových znakových systémů. Ovšem i neязыkové znaky a symboly bývají zastupovány slovy.

Dané typy znaků či symbolů získávají konceptuální význam v prostoru regulovaného společenského chování čili komunikativního jednání. Jde o akce s konvencionalizovanými scénáři, akce, které mají rituální charakter. Nejde zde jenom o oficiální, např. konzumní, lovecké, obětní, iniciační, pohřební, oslavné, bohoslužebné, svatební, obchodní, vojenské, herní nebo sportovní rituály,¹¹¹ ale také o rituály intimnějšího charakteru, mj. o rituály seznamování, loučení, přesvědčování, smlouvání, sexuálního styku, vyznávání lásky, svádění, koketérie, vychloubání, o rituály prezentující skromnost, pychu, hrubost, něhu, velkorysost, uraženost nebo prožívání radosti či smutku.

Předmětný svět je pragmatickým předpokladem komunikace i produktem komunikativního jednání člověka. Je v něm zakódována kultura, její zvyklosti a tradice. Např. stravování není pouze fyziologickou nezbytností, ale také formou sociálního jednání, společenským obřadem, který má svá pravidla, a to stejně u malajských kanibalských kmenů, jako na dvoře anglické královny i v nadnárodních restauracích firmy MacDonalď. Tato pravidla zachycují předmětné skutečnosti, jejich vzájemné vztahy, vyjádřené také v akcích, do nichž se tyto skutečnosti dostávají. Stravování je dáno volbou, úpravou, pořadím a přípustnou kombinací jídel, „stolováním“, způsobem konzumace, hodnotovou hierarchií jídel apod. Pokud bychom stravování vydělili z celku kultury, jevily by se ony reálné předmětné skutečnosti jako předmětné znaky a symboly – stavební prvky znakového systému stravování, anebo jako symbolické okruhy. Řečí komunikativního jednání typu stravování je jídelniček, komunikačními kompetencemi stravování je znalost konvencí stravovacího systému, včetně konceptů jejich základních prvků – jídel a symbolů-jídel.

Nepochybně existuje evropská, francouzská i provensálská kuchyně, kuchyně Ludvíka XIV. anebo Marcela Prousta (jazykové znakové systémy),

¹¹¹ Srov. (IV.A.6.37.) znaky rituálové komunikace.

ale také jídelníček-menu, navozující průběh stolování a konkrétní akt konzumace potravy (řeč). Naučit se tento jazyk a tuto řeč není snadné. Mezi Evropany je např. jen skutečný znalec schopný rozumět řeči menu a stolování neobyčejně diferencované čínské kuchyně, která výrazně přispěla do pokladnice nadnárodní (jazykové rodiny) orientální kuchyně.

Také k tajemství stravování a k orientální kuchyni se dostaneme po přístupových cestách slov, pomocí kuchařských knih a dochovaných jídelníků, které často představují projev vrcholné básnické obrazotvornosti. Rovněž deníky a memoárová literatura leccos o této oblasti kultury prozradí. Bez slov jídla a stravování, tzn. jejich doslovnému a symbolickému jazyku, plně neporozumíme. Prostřednictvím slov (literárních textů) lze rekonstruovat třeba starořeckou kuchyni a vytvořit jídelníček olympských bohů. Znaky a symboly stravování a kuchyně prorůstají jinými oblastmi lidské kultury. S jejich přispěním lze dokonce pochopit i velké duchovní světy – např. pomocí *Domácí kuchařky* (1826) Magdaleny Dobromily Rettigové české národní obrození.¹¹²

Symboly-předmětné skutečnosti se stýkají se slovy. S těmito typy symbolů se člověk seznamuje prostřednictvím slov zastupujících tyto symboly¹¹³ ve „světech ze slov“. Mluvní dorozumívání a ústní slovesnost spolu s krásnou literaturou jsou čítankou představující různé symboly, které má daná kulturní oblast k dispozici.

Předmětný svět (II.A.2.1.) je z komunikačně pragmatického hlediska kniha psaná jazykovými i nejazykovými znaky a symboly, a tedy i znaky-předmětnými skutečnostmi a symboly předmětných skutečností. Tuto knihu a tento rezervoár znakových možností vytvořily v průběhu své existence komunity příslušných kulturních oblastí a jednotliví účastníci komunikačních aktivit se jí učí nazpaměť celý svůj život, aniž by ji mohli jako celek přecíst. Znalosti, které dorozumívající se subjekty získávají, spoluvytvářejí oblast komunikačních kompetencí.¹¹⁴

¹¹² Srov. Rettigová, Magdalena Dobromila: *Domácí kuchařka. Spolu s ukázkami z beletristického díla M. D. Rettigové a čtením o její osobnosti*. Odeon, Praha 1986.

¹¹³ Srov. (IV.B.1.1.1.1.) mluvní jazykové znaky pro reálné předmětné skutečnosti / pro znaky-reálné předmětné skutečnosti a (IV.B.1.1.1.2.) mluvní jazykové znaky pro symboliku předmětných skutečností.

¹¹⁴ Srov. 8.2. *Rejstřík předpokladů lidského dorozumívání*. Nejazykové znakové kompetence (II.B.5.) předpokládají mj. (II.B.5.1.) schopnost produkovat / konzumovat nejazykové znaky, (II.B.5.2.) schopnost užívat výrazové prostředky nejazykových znaků, (II.B.5.3.) schopnost užívat slovníku a konceptů nejazykových znaků anebo (II.B.5.4.) znalost symbolických okruhů nejazykových znaků.

2.7.3. *Symboły a jejich podíl na budování fiktivních světů*

V lidském dorozumívání zaujímají klíčové postavení jazykové znaky (slova), neboť dokáží zastoupit a v mluvní anebo literární komunikaci sjednotit kterékoli druhy neязыkových znaků. Tímto způsobem také dochází k propojování a integraci dorozumívacích procesů.

Slovní symboly zaujímají důležité postavení v jazykovém dorozumívání mj. proto, že zprostředkovávají informace o roli symbolů předmětných skutečností v lidském zkušenostním světě. Ukrývají je v **jazykovém symbolickém významu**, vyjadřují a tvoří **symbolické okruhy** a s jejich pomocí organizují předmětný a zkušenostní svět, obdobně jako značky a semaforey organizují (nikoli ovládají!) veřejnou dopravu. Obdobně symboly předmětných skutečností se nejspíše stávají strážci prostoru, jehož vládařem je slovo.

Oblast symboliky je značně diferencovaná, což dokumentují četné slovníky symbolů.¹¹⁵ **Předmětné symboly** (IV.B.2.4.1.2.) jsou součástí předmětného světa. To platí pro **symboly-materiály**, např. -nerosty, -kovy... (diamant, žula, zlato, železo, ocel, dřevo...), pro **symboly-rostliny**, např. -květiny, -keře a -stromy (žen-šen, sedmikráska, růže, lípa, dub...), **symboly-živočichy** (liška, lev, zmije, štika, osel, slon, kráva, kohout, ibis, čáp, veš...), **symboly-tělesné orgány a části těla člověka / živočichů** (např. falus, srdce, křídla, parohy...), **symboly-nápoje** (mešní víno, pivo, káva...), **symboly-jídla** (chléb, slepičí polévka, hamburger...), **symboly předměty-výrobky** (meč, žezlo, váhy, cigareta...) a pro stovky dalších druhů. Tyto typy znaků je možné vyjádřit nejen slovními symboly, ale také jazykem výtvarné komunikace – **ikonickými výtvarnými znaky** (IV.B.2.4.8.1.).

Samostatnou skupinou v oblasti předmětných symbolů, a tedy i jazykových symbolů, jsou **symboly-historické postavy** (Caesar, Hus, Casanova, markýz de Sade, Napoleon, královna Viktorie, Rockefeller, Bardotová, Zátapek...). Jména těchto postav se stávají symboly lidských vlastností, životních postojů, náboženských hnutí, státní suverenity, politického programu, úspěšnosti, ideálu krásy apod.

Ve „světech ze slov“, ale také v jiných typech lidského dorozumívání, se utvářejí koncepty nejen reálných předmětných, ale také fiktivních (předmětných) skutečností. V obou případech jde o sémiotické konstrukty, prostorově představitelné entity. Ve „světech ze slov“ se zrodily, a tudíž existují – také např. díky knihám *Kladivo na čarodějnice* a *Klíč k určování*

¹¹⁵ Srov. např. Chevalier, Jean – Gheerbrant, Alain: *Dictionnaire des symboles*. Éditions Robert Lafont / Éditions Jupiter, Paris ¹²1982; Lurker, Manfred: *Wörterbuch der Symbolik*. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 1988.

*rusalek neboli Úvod do naiadologie*¹¹⁶ – čarodějnice a rusalky. Duchovní světy (pomocí „světů ze slov“) zabydly fiktivní (nadpřirozené, božské či pohádkové) skutečnosti – bytosti (Mínótauros, Zeus, andělé, vodníci, upíři, blaniční rytíři, Tolkienovi hobiti¹¹⁷...), živočichové (Pégasos, pták Noh, draci nebo Čapkoví mloci¹¹⁸...), rostliny (strom poznání, strom rodící zlatá jablka, kouzelné byliny, Werichův frňákovník¹¹⁹...), předměty a výrobky (zlaté rouno, létající koberec, perpetuum mobile, Huxleyho soma¹²⁰...), jevy a akce (mytologické příběhy o vzniku světa, proměna vína ve vodu v Káni Galilejské, Mauglího komunikace se zvířaty¹²¹...) anebo přírodní a společenské útvary i celé světy (Hádova říše, křesťanský ráj, Atlantida, Swiftův Lili-put,¹²² Brautiganův jáMOR¹²³...).

Jazykové znaky pro fiktivní předmětné skutečnosti (IV.B.1.1.1.3. a IV.B.1.2.1.3.) svým bohatstvím předčí bohatství předmětného světa. Nevytvářejí paralelní oblast k oblasti předmětných symbolů (IV.B.2.4.1.2.), ale k oblasti jazykových znaků pro reálné předmětné skutečnosti (IV.B.1.1.1.1. a IV.B.1.2.1.1.). Fiktivní předmětné skutečnosti, které vznikají v příbězích, mohou – dostanou-li se do prostoru mýtu anebo alegorie – plnit roli symbolů, např. v podobě **jazykových znaků pro symboliku fiktivních předmětných znaků a skutečností** (IV.B.1.1.1.3. a IV.B.1.2.1.3.). **Fiktivní předmětné skutečnosti** se – jako produkt lidského dorozumívání – stávají východiskem procesu symbolizace. Obě oblasti (fiktivní předmětné skutečnosti a jejich symbolika) se však sblíží a prorůstají. Lze je vyjádřit nejen slovy ve „světech ze slov“, ale také ikonickými znaky a akčními znaky – je možné je nakreslit, vytesat do kamene, přehrát na jevišti.

Např. aureola (svatozář / nimbus) jako fiktivní předmětná skutečnost je atributem *božství*; vyskytuje se v Číně a Indii jako znak *slunečního bož-*

116 Srov. Kaplický, Václav: *Kladivo na čarodějnice*. Československý spisovatel, Praha 1963 (zfilmováno Otakarem Vávrou v roce 1969); Vetemaa, Enn: *Klíč k určování rusalek neboli Úvod do naiadologie*. Lidové nakladatelství, Praha 1987 (orig. *Eesti näkiliste välimäärja*, 1983).

117 Tolkien, J. R. R.: *The Hobbit or There and Back Again*. Ballantine Books, New York 1989 (orig. 1937).

118 Srov. Čapek, Karel: *Válka s mloky*. Fr. Borový, Horizont, Praha 1936.

119 Srov. Werich, Jan: *Fimfárum*. Československý spisovatel, Praha 1968 (rozšíř. vydání).

120 Srov. Huxley, Aldous: *Konec civilizace*. Orfeus, Praha 1970 (orig. *Brave New World*, 1932).

121 Kipling, Joseph Rudyard: *Knihy džunglí*. Olympia, Praha 1984 (orig. *The Jungle Book*, 1894, *The Second Jungle Book*, 1895).

122 Swift, Jonathan: *Gulliverovy cesty*. SNDK, Praha 1960 (orig. *Gulliver's Travels*, 1726).

123 „jáMOR“ (*iDEATH*) je název pro utopickou komunu vytvořenou z melounového cukru (srov. Brautigan, Richard: *V melounovém cukru*. Argo, Praha 1996; orig. *In Watermelon Sugar*, 1968).

stva, v značně rozpracované podobě se s ní setkáváme v křesťanské literatuře a v evropském středověkém a renesančním výtvarném umění. Fiktivní skutečnost – svatozář získává řadu podob, mj. podobu kříže (Kristus), trojúhelníku (Bůh Otec), čtverce (žijící osoby – papežové, císařové, donátoři apod.), šestiúhelníku (alegorické postavy symbolizující teologické ctnosti), kruhu (Panna Marie, andělé, světci).¹²⁴

Symbody se zřejmě vyvíjejí nejdříve ve „světech ze slov“. Zde dochází k symbolizaci znaků pro fiktivní i reálné předmětné skutečnosti – k vytváření **sekundárních symbolů**. Mnohé fiktivní postavy, např. Marduk, Višnu, archanděl Gabriel, Hiawatha nebo Švejk, tzn. postavy (ale také předměty a dění) vznikající na půdě mytologie, ústní slovesnosti, náboženských kánonů i krásné literatury, a rovněž mnohé historické postavy se do podoby symbolu postupně vyvíjely a v této poloze přebývají. To platí mj. pro „zakladatele“, bez ohledu na skutečnost, zdali jde o reálné či fiktivní postavy, i pro masmediálně konstruované „osobnosti“. Doklad o tomto procesu podávají např. novozákonní evangelia, v nichž vznikala a postupně se vyvíjel symbol Ježíše Krista,¹²⁵ anebo filmová a žurnalistická produkce, která vytvořila symbol Marilyn Monroe.

Podstatně odlišnými typy symbolů co do způsobu vzniku a symbolizace, jsou **primární symboly**. Patří sem takové znaky, které se nevyvinuly na úroveň symbolu sekundárně, z jistých elementů předmětného anebo fiktivního světa, ale vznikly přímo jako symboly. Do oblasti primárních symbolů patří např. **symboly-emblémy** (erby, vlajky, znaky hnutí a státních celků, vyznamenání...) anebo mezinárodní **symboly-piktogramy** (znak vyjadřující zákaz kouření, znak pro fyzicky handicapované...). Na pomezí obou těchto oblastí vznikl např. systém dopravních značek.

Do oblasti primárních symbolů patří dále např. **symboly-masky**, které v naší kulturní oblasti dožívají v masopustních slavnostech a na maškarních bálech, **symboly-uniformy** anebo **symboly-obřadní předměty**. Symboly-masky, symboly-uniformy, symboly-obřadní předměty a symboly-emblémy se často podílejí na tvorbě symbolů vyššího řádu, na **symbolech-obřadních činnostech**, jako jsou např. iniciační rituály, vítání jara, bohoslužba, křest, svatební a pohřební obřady, korunovace, stolování, inaugurační významných státních úředníků, zahájení olympijských her.

¹²⁴ Hall, James: *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Mladá fronta, Praha 1991, s. 430-431.

¹²⁵ Touto problematikou se v nedávné době zabýval např. Burton Mack z claremontské School of Theology (srov. „Land der Heiden.“ *Der Spiegel*, 47, 1993, č. 47, s. 268-272).

Jednotlivé symboly se mohou spojovat, vzájemně prostupovat a mohou vytvářet vyšší obsahové celky, jak vyplynulo např. z deskripce symbolu spravedlnosti. Lidské srdce je fyziologický orgán, který má znakovou hodnotu. Pokud ovšem získá podobu stylizovaného výtvarného znaku, pak je toto srdce piktoqramem, do něhož může – je-li probodeno šípem – vstoupit antický mýtus vykládající vznik milostného citu jako důsledek zasažení srdce (centra citového života) střelou Amorovou (láskou). Ve výtvarném umění je stabilizována podoba Kristova srdce jako symbolu-emblému, který má i svou slovní paralelu. Symboly Kristovo srdce nebo Amorův šíp, obdobně jako třeba rajské jablko nebo Svatoplukovy pruty, se seskupují – spolu s dalšími symboly jako stavebními kameny „světů ze slov“ – na ose příběhů do vyšších symbolických celků.

Ve výtvarném umění jsou symbolizovány abstraktní pojmy jako *spravedlnost, láska, věrnost, lakota, pýcha, rozmařilost*. Vzácně jsou tyto symbolické kategorie dokonce systematizovány, což dokládá např. cyklus soch *Ctnosti a Neřesti* (po r. 1712) Matyáše Brauna, vytvořených pro tehdejší špitál v Kuksu. V těchto případech složité symbolické struktury, představované jedním výtvarným dílem, vytvářejí **symboly-obrazy**. Tyto symboly-obrazy se seskupují ve vyšší celek – cyklus. Jde zde (stejně jako u symbolu spravedlnosti) o alegorii; alegorii charakterizuje příběh, takže se snadno může odehrávat ve „světech ze slov“, v čisté podobě např. v bajkách anebo biblických podobenstvích.

Primární symboly mohou vstupovat do literární komunikace prostřednictvím slov. Pokud ovšem tyto primární symboly nežijí v obecném povědomí, pak neexistuje jiná možnost, jak je vyjádřit, než pomocí perifrází, více nebo méně složitých opisů. Hranice mezi primárními a sekundárními symboly, které mohou vstoupit do procesu literární komunikace, jsou plynulé.

Království fiktivního je mnohem širší než kategorie fiktivní předmětné skutečnosti. Není vymežitelné na ose mimetického a fiktivního anebo historického a fiktivního.¹²⁶ Do království fiktivního spadají nejen mýty, alegorie, pohádky, bajky, ságy, byliny nebo science fiction. Patří sem také filozofické a zřejmě i matematické světy nebo logické systémy. Do oblasti fiktivního, pokud ji budeme chápat jako protipól předmětného světa, spadá celá krásná literatura (a umění jako celek), čili sémiotické světy, sféra významu. Slova zastupující předmětné symboly jsou kotevními lany, která spojují (fiktivní) „světy ze slov“ s předmětným světem.

¹²⁶ Oblast fiktivního byla v literární teorii nejčastěji spojována s epickými žánry, oblast mimetického s poznávacími funkcemi literatury.

Fiktivní charakter má např. kterákoli „postava“ literárního díla včetně recepčního autora, recepčního čtenáře, vypravěče, adresáta anebo hrdiny.¹²⁷ „Osobnost konstituovaná významovým děním díla nemůže mít zase jiný než sémiotický charakter. Je to konstrukt, indikovaný způsobem utváření výtvoru; fiktivní původce. Jeho vztah k reálné osobě autorově naprosto není jednoznačný. Základní metodologický požadavek moderní literární vědy zní, že materiál konstituující tyto dvě zcela ontologicky odlišné entity nesmí být směřován. Bylo by ovšem nesprávné soudit, že autor a „osobnost“ nemají nic společného.“¹²⁸ Fiktivní je také prostor a čas, ve kterém se tyto postavy pohybují, a to bez ohledu na skutečnost, zdali literární text obsahuje zřetelné nebo oslabené **referenční odkazy** (II.A.3.2.5.).

Také „světy ze slov“, které nabízejí (vzhledem k dobově reprezentativnímu předmětnému světu) koncepty nedůvěryhodného světa, se však vždy vztahují ke světu předmětnému. Např. Bulgakovův román *Mistr a Markétka* (*Master i Margarita*, vznik 1928–1940, publikován 1967) patří k nejpronikavějším expozičním fiktivního světa ve 20. století, a přesto tento „svět ze slov“ lze vztáhnout ke zcela konkrétním časoprostorovým skutečnostem a společenským událostem.

2.7.4. Dva způsoby katalogizace symbolů – v symbolických okruzích a v příbězích

Propojené neartikulované lidské zvuky, mimika a gesta zřejmě fungovaly v procesu dorozumívání jako nejstarší předšlovní typy znaků lidského světa. Archaické, předjazykové formy komunikace, spojující člověka s živočišnou říší, vedly ke vzniku předmětných symbolů. Na jejich základě se pak vytvořily **nejazykové symbolické okruhy**, které zřejmě přerostly do slov a jazykových znakových systémů. Archaické symbolické okruhy ještě nevydělily člověka z přírody, ještě mu neposkytly nový ontologický status (duchovní svět), tuto možnost mu nabídlo až slovo. V situaci, kdy vzniklo a v komunikaci se prosadilo slovo, však symbolické okruhy tvořené z nejazykových znaků ztrácejí svou autonomnost, neboť se dostávají do područí „světů ze slov“.

Neartikulované zvuky, mimika, gesta, jež získaly charakter symbolů, a také další typy předmětných znaků a symbolů a rovněž znaků a symbolů

¹²⁷ Srov. Prince, Gerald: *A Dictionary of Narratology*. University of Nebraska Press, Lincoln 1987.

¹²⁸ Červenka, Miroslav: *Styl a význam. Studie o básnících*. Československý spisovatel, Praha 1991, *Individuální styl a významová stavba literárního díla*, s. 259.

z oblasti haptického, chuťového a čichového dorozumívání představují paradigmatickou osu lidského dorozumívání. Syntagmatickou osou dorozumívání založeného na této znakové oblasti, tzn. orientačního časoprostorového dorozumívání (I.B.1.) a akustického gesticko-mimického neязыkového dorozumívání (I.B.2.1.1.11.), je příběh. Neartikulované lidské akustické, gestické a mimické znaky, které (také u nemluvicích dětí) vyjadřují mj. emoce, potřeby a postoje, se z mezilidské komunikace nevytratily, i když do jejich funkčních sfér vstupovaly jazykové znakové systémy.

Bez těchto typů znaků je nemyslitelná mluvní komunikace, zatímco do literární komunikace neязыkové znaky a jejich koncepty vstupují zejména prostřednictvím jazykových znaků. Neartikulované lidské akustické, gestické a mimické znaky doprovázejí slova, ale uplatňují se také samostatně v řadě oblastí lidského chování, zvláště úspěšně v oblasti citové expresivity, v oblasti sexuální a obřadní; řeč neartikulovaných lidských zvukových, gestických a mimických znaků se uplatňuje také v umění, kde podnítila vznik samostatných uměleckých druhů (tanečního umění, pantomimy, baletu, němého filmu, akustické poezie, living theatre).¹²⁹

Řeč uvedených tří typů znaků může rovněž vstoupit do literární komunikace, do složitých „světů ze slov“, a to tak, že slovy je modelována situace, v níž k dorozumívání prostřednictvím neartikulovaných zvuků, gest a mimiky dochází. Slova dokáží popsat jejich koncepty (význam), obtíže ovšem mají s popisem procesuálních posloupností materiálních nositelů jednotlivých neartikulovaných (a také artikulovaných) akustických, mimických a gestických znaků.¹³⁰ Dokladem toho jsou „baletní partitury“ i filmové scénáře, vydávané jako literární díla. Tyto oblasti jsou prubířským kamenem jazykových vyjadřovacích možností ve vztahu k jiným typům komunikace. Ukázal je mj. také knižně publikovaný scénář Bergmanova neobyčejně dramatického filmu *Mlčení* (*Tystnaden*, 1963), v němž je proneseno

¹²⁹ Srov. např. Toeplitz, Jerzy: *Dějiny filmu*. Díl 1. 1895–1918. Panorama, Praha 1989; Valoch, Jiří, ed.: *Partitury. Grafická hudba. Fónická poezie. Akce. Parafráze. Interpretace. Jazzová sekce SH, Jazz Petit*, č. 3, příloha bulletinu Jazz, 1980; Švehla, Jaroslav: *Tisícileté umění pantomimy*. Melantrich, Praha 1989; Kořán, Jaroslav – Oslzlý, Petr, ed.: *Living Theatre. Jazzová sekce SH, Jazz Petit*, č. 15, příloha bulletinu Jazz, 1982.

¹³⁰ Je obtížné přesně popsat způsob, jakým vyjadřuje v procesu dorozumívání konkrétní jednotlivce bolest, strach nebo nadšení. Obdobně nesnadné je popsat např. slovními znaky jednoho jazyka fonetickou podobu jiného jazyka. V „token:token modelech“, charakteristických pro komunikaci v dramatických uměních, kde nastává „existenční modelování komunikace“ (srov. Osolobě, Ivo: *Divadlo, které mluví, zpívá a tančí. Teorie jedné komunikační formy*. Supraphon, Praha 1974, s. 44–78), se možnost jazykového popisu jakýchkoli dorozumívacích procesů a skutečností předpokládá a má podobu scénáře, scénických poznámek, hudební partitury apod.

jen několik málo dialogů; jeho tématem byla anatomie mlčení, které je představeno jako důsledek krize mezilidského dorozumívání.¹³¹

Symbolické okruhy, jako relativně samostatná, ale propojená teritoria symboliky, se seskupují na paradigmatické i syntagmatické ose. Symbolické okruhy jsou jednak představovány systémy, jednak příběhy. Jejich společným jmenovatelem jsou slovní symboly. V některých případech se symbolické okruhy jeví jako uspořádané, paradigmatické oblasti, tak je tomu např. u **symbolů-květin**, **-stromů** nebo **-nerostů**. Osamostatnily se ovšem také symbolické oblasti, které nemají oporu v předmětných symbolech, např. **symboly-barvy**, **symboly-čísla**, **symboly zvěrokruhu**, apod. Symboly-barvy a symboly-květiny představovaly – v evropské kulturní oblasti zejména díky křesťanské tradici – relativně uzavřené systémy. V současné době žijí ovšem v této kulturní oblasti pouze jejich torza, některé oblasti symboliky upadly zcela v zapomnutí.

Symboly se v oblasti duchovních světů uspořádávají (katalogizují) nejen na ose symbolických okruhů, ale také příběhů. Obě tyto osy spolu velmi těsně souvisejí. V předmětném světě žije např. skupina obratlovců z rodu plazů. Uvěříme-li poselství obsaženému ve zkamenělinách, pak tito živočichové nepochybně existovali již v období před vznikem člověka a slova. Ve vztahu k lidskému světu však had (a kterýkoli jiný typ předmětných skutečností) začal „existovat“ (= uvědomován jako samostatná předmětná skutečnost) až díky tomu, že se stal (předmětným) znakem, a rovněž díky slovu, díky „světům ze slov“.

Jazyky, které se s touto skupinou živočichů setkávaly, si pro její označení zvolily svá vlastní slova – čeština slovo „had“, španělština „serpiente“, angličtina „snake“, němčina „Schlange“, maďarština „kígyó“ apod. Všechny tyto odlišné slovní znaky označují na úrovni lexikálního významu v zásadě tutéž předmětnou skutečnost – *živočicha-obratlovce z rodu plazů*.

Otázkou ovšem je, co tato předmětná skutečnost v jednotlivých kulturních oblastech a údobích označuje anebo označovala. Kulturní antropologie ukázala, že had má jinou znakovou hodnotu v oblastech, kde se stal kultovním symbolem lidské komunity,¹³² jinou v oblastech, kde se hadí maso ocitá na jídelníčku a hadi jsou chováni na farmách, obdobně jako v Evropě kuřata, a jinou v křesťanské mytologii. V pohádkách „hadi“ mají

¹³¹ Srov. Bergman, Ingmar: *Filmové povídky*. Odeon, Praha 1988, *Mlčení*, s. 221–260.

¹³² Opeřený had se stal kultovním symbolem např. aztécké kultury (srov. Slavík, Ivan, ed.: *Sláva a pád Tenočtitlanu. Dobyť Mexika očima poražených*. Odeon, Praha 1969, s. 45–46, 309).

nadpřirozené schopnosti, např. mluví, předvídají budoucnost nebo čarují. Jinou zprávu o osudech *živočicha-obratlovce z rodu plazů* a slova „had“ přináší psychoanalýza.¹³³ Odlišnost konceptů znaků, které se týkají předmětné skutečnosti typu *živočich-obratlovec z rodu plazů*, je důsledkem odlišnosti kontextů, v jejichž rámci tyto znaky existují, a odlišnosti příběhů, do nichž tyto znaky zastupované slovy jako hrdinové vstupují.

Znaky obecně získávají symbolickou platnost díky příběhům a slovům. Znaky v tomto případě označují skutečnosti symbolického charakteru, které existují pouze v sémantickém prostoru. Symbolický význam není dán referenčním vztahem mezi jazykovým znakem a přírodní (předmětnou) skutečností, ale závisí na kulturní oblasti a na příbězích, v jejichž rámci symbolické významy vznikly. Podrobný výklad symboliky slova „had“, „serpiente“, „snake“ apod. by zaplnil několikásvazkovou monografii.

Slovo „had“ (a jeho jinojazyčné ekvivalenty) se dostávalo do příběhů, kde nabývalo nový významový rozměr. V biblickém příběhu „byl pokládán had za princip zla, urputnosti a neposlušnosti“.¹³⁴ Odtud se vyvinul význam *nebezpečné pokušení, faleš a skrývané nepřátelství*. Tato symbolická funkce je spjata s jinými symboly mytologického světa bible – „Bohem“, „dáblem“, „rájem“, „Adamem“, „Evou“, „stromem poznání“ a „jablkem“, čili s relativně uzavřeným symbolickým okruhem, na němž je založen příběh o prvotním hříchu a vyhnání člověka z ráje.

„Had“ – stejně jako řada jiných slovních jednotek – nežije pouze jeden symbolický život. Pozoruhodným rezervoárem symbolické tradice jsou přísloví. V srbském přísloví „koga zmija ujede, taj se i guštera plaši“, čili „koho uškne had, ten se bojí i ještěrky“, symbol „zmija“ znamená *kohokoli (cokoli), kdo (co) může člověkovi ublížit*.

U slovních symbolických znaků se ocitají v rovině jejich *signifié* (obsahu) samostatné znaky-symboly nejazykové povahy se samostatným znakovým *signifiant* (výrazem) a *signifié* (obsahem). Z těchto důvodů je i přirozený jazyk na své nejelementárnější úrovni metajazykem anebo přinejmenším disponuje metajazykovými znaky. To, co u slova „had“ reprezentuje rovinu *signifié*, tvoří spolu s některými dalšími symbolickými znaky nejazykové povahy relativně samostatný (mytologický) znakový (sub)systém nejazykové povahy, o němž lze tvrdit, že má podobu – vypůj-

¹³³ Had může představovat v psychoanalytických interpretacích (také biblického příběhu o prvotním hříchu) falický symbol.

¹³⁴ Novotný, Adolf: *Biblický slovník*. Díl 1. A-R. Kalich v Ústředním církevním nakladatelství, Praha 1956, s. 193.

číme-li si Hjelmslevovu terminologii – „denotačního jazyka“ čili „denotační sémiotiky“.¹³⁵

Pokud některé speciálněvědní disciplíny analyzují „denotační jazyky“, např. sociálně institucionální, obřadní, mimicko-gestické a jiné systémy, pak použitý jazyk analýzy je metajazykem.¹³⁶ Jazykový znakový systém není – mimo jiné i kvůli metaznakům typu „had“ – „denotačním jazykem“, ale složitým systémem, jehož součástí jsou jak na úrovni výrazu, tak i obsahu samostatné sémiotické systémy.¹³⁷

Z hlediska sémiotického lze symbolickou funkční sféru slova (např. slova „had“) považovat za sféru jazykových znaků metajazykového charakteru označujících znaky nejazykové povahy (předmětné symboly), konkrétně předmětné objekty, popř. činnosti, kterým lidská praxe přiřadila jisté znakové funkce a které vytvářejí, popř. mohou vytvářet relativně samostatné znakové systémy. Slova typu „had“ podle okolností aktivizují v rámci „světů ze slov“ některý ze svých symbolických významů anebo nesymbolických lexikálních významů. Artikulace jejich významu je dána komunikačním kontextem promluvy či literárního díla.

V literárních dílech se díky slovům vyskytují nejen předmětné symboly, oživující symbolické okruhy, ale také slovní symboly, které vznikají až v procesu mluvní či literární komunikace a které z hlediska konstrukce patří k nejzajímavější skupině symbolů. V tomto případě nemají již symboly metajazykový charakter, naopak představují jazykový výraz, k němuž se vztahuje „světy ze slov“ nově definovaný, nestandardizovaný symbolický význam. Lze je označit termínem **literární symboly**.

¹³⁵ V Hjelmslevově (1899–1965) pojetí „denotační sémiotika“ (v anglické redakci „denotační jazyk“) představuje takový typ jazyka, že z jeho dvou základních plánů (tzn. z plánu výrazového a obsahového) „není ani jeden sémiotikou“, tzn. samostatným jazykem (Hjelmslev, Louis: *O základech teorie jazyka*. Academia, Praha 1972, s. 119).

¹³⁶ Mytologické, sociálně institucionální anebo obřadní systémy úspěšně popsal sociální strukturální antropologie, za jejíhož zakladatele a hlavního představitele je pokládán Claude Lévi-Strauss (nar. 1908); jeho tvorbu shrnují zejména *Mythologiques I-IV* (Plon, Paris 1964, 1967, 1968, 1971) a *Antropologie structurale deux* (Plon, Paris 1973).

¹³⁷ Jak zdůrazňuje L. Hjelmslev, v praxi neexistují strukturálně homogenní texty, v nichž se uplatňuje jen jeden sémiotický systém. Naopak znakové systémy se v komunikační praxi různým způsobem spojují a mixují. Jazyk mimo jiné získává také podobu „konotační sémiotiky“, tzn. podobu systému, jehož plán výrazu je zastupován samostatným sémiotickým systémem, mj. styly, žánry, lokálními podobami jednoho jazyka, národním jazykem. „Konotační sémiotika je tudíž taková sémiotika, která není každodenním jazykem a jejíž plán výrazu je vytvářen obsahovým a výrazovým plánem denotační sémiotiky.“ (Hjelmslev, Louis: *O základech teorie jazyka*. Academia, Praha 1972, s. 124). „Sémiotku“, „jejíž plán obsahu je sémiotikou“, označuje L. Hjelmslev za „metasémiotiku“ – „a tou může být právě lingvistika“ (tamtéž). Představitel Kodaňského lingvistického kroužku dále předpokládá existenci „sémiotik“ vyšších řádů.

Ke konceptualizaci (k artikulaci významu) slovních symbolů nedochází v literární komunikaci na půdorysu věty jako u metafory,¹³⁸ ale až na půdorysu textového plánu díla. Literární symboly jsou v procesu jazykového dorozumívání definovány postupným, často značně zprostředkovaným přiřazováním nových významů z textově vzdálených pasáží. Toto přiřazování lze sice popsat, ale zatím se je (pro konstrukční složitost) nepodařilo modelovat do podoby artikulacních mechanismů. Literární symboly fungují v příslušných komunikačních kontextech obdobně jako předmětné symboly v lidské praxi, v sociálním jednání (I.C.).¹³⁹

Součástí nového literárního díla se může stát kterýkoli již vzniklý literární symbol. Dosud (tradicí) standardizované literární symboly vstupují z originálního sémanticko-gramatického kontextu do jiného díla jako citáty anebo aluze. V opačném případě – tak je tomu např. v euroamerické kulturní oblasti u biblické symboliky – jsou symboly natolik autonomní, že fungují jako komunikační předpoklady, nezávisle na znalosti výchozího, originálního textu; jako samostatné lexikální jednotky vnášejí do jazykové komunikace části příběhů chovaných v duchovních světech.

Existují zásadní rozdíly mezi symbolikou jednotlivých kulturních oblastí. Nejen ovšem jednotlivé kulturní oblasti, ale také každá epocha, každý umělecký proud či směr prosazující se v jednotlivých konkrétních kulturních oblastech si pěstovaly své specifické symboly. Potom lze hovořit např. o antických anebo středověkých symbolech, o symbolech romantických, dekadentních nebo poetistických. V rámci evropské moderny se jako vyhraněný umělecký proud ustanovil symbolismus, který povýšil symboly na své základní výrazové prostředky.

V rámci kulturní oblasti lze překládat literární symboly z jednoho jazyka do druhého, i když se často jen obtížně překonává mnohovýznamnost jednotlivých symbolů, zvláště jsou-li dovedeny do podoby **literárních symbolů-obrazů**. Jejich překlad totiž obvykle vede k zúžení významového spektra originálu. Velmi obtížné je ovšem překládat z jednoho jazyka kulturně vzdálené oblasti do druhé, zejména pokud mezi nimi nedochází k průnikům symbolických okruhů. Zde se překladatel jen málokdy obejde bez poznámkového aparátu. Rezignovat na něj může pouze za předpokladu, že místo neznámých symbolů použije funkčně adekvátní domácí symboly

¹³⁸ Srov. kapitolu 5. *Metafora – klíč k literárnímu dílu*.

¹³⁹ Literární symboly se jeví mj. také jako fenomén literární tradice nebo jako filozofický problém (srov. Adams, Hazard: *Philosophy of the Literary Symbolic*. A Florida State University Book, Tallahassee 1983).

(což může působit komicky), anebo za předpokladu, že cizí symboly opíše (což opět retarduje rytmus díla).¹⁴⁰

V zásadě nově lze definovat význam kterékoli slovní jednotky a učinit ji vlastním literárním symbolem, stejně tak jako lze kterékoli předmětné skutečnosti, kterémukoli předmětu či kterékoli činnosti přiřadit libovolnou znakovou funkci a učinit ji předmětným symbolem nebo akčním symbolem. Svoboda tvůrců předmětných symbolů a literárních symbolů je však limitována již existujícími symboly, symbolickými systémy či subsystémy a symbolickou tradicí, ale také řádem reality. V těchto souvislostech jsou jisté „nástroje“ více či méně vhodné pro konkrétní symbolické, znakové funkce.

Obecně známý je případ, jakým způsobem vybudoval nový literární symbol, *symbol havrana*, ve své básni *Havran* (*The Raven*, 1845) Edgar Allan Poe. Postupoval tak, že zlikvidoval u slova „havran“ jeho lexikální význam a u předmětného symbolu, ptáka havrana, jeho standardizované symbolické významy. V novém kontextu se výraz „havran“ stal „symbolem truchlivé a neustálé vzpomínky“.¹⁴¹ Tento postup mohlo – v blízké kulturní oblasti – přijmout šestnáct nejznámějších překladů *Havrana* do češtiny.¹⁴²

Kulturní bariéry zabráňují převodu (a užití) konkrétních symbolů z jedné oblasti do druhé a rovněž zabráňují anebo znesnadňují artikulaci nových symbolických významů u výrazů se zavedenými symbolickými významy. Např. v evropské kulturní oblasti by se jen obtížně stal pták blboun nejapný anebo lichokopytník osel symbolem moudrosti, fašistický hákový kříž symbolem tolerance a bílá barva symbolem smutku. Obdobné limity jsou přítomny v každé kulturní oblasti – v konkrétním historickém okamžiku jsou přesně stanoveny, změnit se mohou až v dlouhodobé časové perspektivě. Stav komunikačních prostředků, možností i bariér je vyjadřován komunikačními kompetencemi dorozumívajících se subjektů. Tento stav by bylo možné si představit jako „horizont očekávání“ (*Erwartungshorizont*), v němž Hans Robert Jauss spojil strukturální i historický pohled na literární komunikaci.¹⁴³

¹⁴⁰ To je pravděpodobně jeden z důvodů, proč Vilém Mathesius o svých překladech zařazených do knihy *Zpěvy staré Číny*, čtenářskou obcí velmi příznivě přijatých, prohlásil, že jejich „velká část by se mohla nazvat variacemi na literární téma“ (*Zpěvy staré Číny*. Československý spisovatel, Praha 1988, *Několik připomínek překladatele*, s. 139).

¹⁴¹ Srov. Poe, Edgar Allan: „Filozofie básnické skladby.“ In: Zábrana, Jan, ed.: *Jak se dělá báseň*. Československý spisovatel, Praha 1970, s. 26.

¹⁴² Srov. Bejblík, Alois: „České překlady Havrana.“ In: Poe, Edgar Allan: *Havran. Šestnáct českých překladů*. Odeon, Praha 1985, s. 9–59 (ed. Alois Bejblík).

¹⁴³ Srov. Jauss, Hans Robert: *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*.

„Horizont očekávání“ se týká také symbolů. Autor očekává, že čtenář bude symbolům, které použije, rozumět. Totéž očekávání lze předpokládat také u čtenáře. Neobeznámenost s konkrétními symboly a obecně se symbolickou tradicí vede ke komunikačním kolapsům. Může způsobit, že čtenář do literárního díla nevstoupí a že literatura jisté kulturní oblasti (konkrétní literární dílo) se mu začne jevit jako tvrz, kterou není možné ztéci, obsadit a změnit ve vlastní obydlí

2.8. Referenční odkazy, komunikační strategie a modalita tématu

Mezi kulturně motivované předpoklady lidského dorozumívání, které jsou současně výrazem konceptů světa a jazykových znalostí – kompetencí, patří **schopnost formulovat a identifikovat referenční odkazy** (II.B.4.6.). Tyto odkazy mají podobu „deiktických určení“, jsou obsažena v deskriptivních slovních výrocích a umožňují **orientaci v oblasti personality** (II.B.4.6.1.), **času** (II.B.4.6.2.), **prostoru** (II.B.4.6.3.), **diskursu-kontextu** (II.B.4.6.4.)¹⁴⁴ nebo **sociálního postavení** (II.B.4.6.5.).¹⁴⁵ Tyto kategorie jsou konvenčním, předem stanoveným způsobem ztvárněvány ve „světech ze slov“, v jazykových strukturách jako komunikační faktory.¹⁴⁶ Znalost těchto konvencí¹⁴⁷ je nezbytná k tvorbě a identifikaci nejdůležitějších integrujících stavebních složek sémiotických světů lidského dorozumívání, k identifikaci role producenta dorozumívacích aktivit, vypravěče, adresáta, hrdiny.

Tyto kompetence jsou určující stejně pro mluvní jako pro literární komunikaci. Mluvčí a posluchač, literární autor a čtenář musí vyřešit problém „personality“, tzn. musí prostřednictvím jazykových signálů odlišit desítky komunikačních rolí, které se odehrávají ve „světech ze slov“. Autor musí ve „světech ze slov“ zkonstruovat mj. roli autorského subjektu, vypravěče, adresáta, hrdiny nebo recepčního čtenáře (čtenář, jemuž své poselství určuje

---

Universitäts-Druckerei, Konstanz 1967, s. 171-207.

- ¹⁴⁴ Kategorii „diskursu“ se pokouším vymezit v následujícím, závěrečném oddílu této kapitoly.
- ¹⁴⁵ Srov. Levinson, Stephen C.: *Pragmatik*. Max Niemayer Verlag, Tübingen 1990, s. 70-95.
- ¹⁴⁶ Srov. Macurová, Alena: *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech. Utváření významové perspektivy*. AUC, Philologica 1977, Monografie 68, Praha 1983.
- ¹⁴⁷ Srov. příklady komunikačních faktorů (signálů), které vedou k identifikaci času ve větách „zítra je středa“ nebo „byl jsem tehdy dítě“, prostoru ve větách „Kábul leží 600 km severně odtud“ nebo „kočka je za autem“, popř. k identifikaci kontextu ve větách „A: To je dinosaur B: Hláskujte mi to“ nebo „Vsadím se, že ten příběh neznáš“. Všechny uvedené ilustrace deiktických určení jsou převzaty z německého překladu Levinsonovy knihy *Pragmatics* (Levinson, Stephen C.: *Pragmatik*. Max Niemayer Verlag, Tübingen 1990, s. 76-88). Ve větě „A: To je dinosaur B: Hláskujte mi to“ však došlo k posunu vzhledem k anglickému originálu: na místě anglického „rhinoceros“ (popř. německého „Rhinozeros“), označujícího nosorožce, je kvůli větší ilustrativnosti slovo „dinosaurus“.

a jehož kompetencím se podřizuje). Konkrétní čtenář musí naopak umět tyto komunikační pozice identifikovat, zejména musí poznat, kdo se s ním chce dorozumívat. Komunikační aktivita čtenáře směřuje nejen k identifikaci (ke konstruování) role recepčního autora¹⁴⁸ a vymezení vztahů mezi autorem díla a jeho herců (vypravěčů a postav), ale také mj. (komunikačního) prostoru, času a diskursu.

„Světy ze slov“ se dějí, jsou procesuálními událostmi. „Literatura se více než kterékoli umění stává uměním času. Čas je v ní předmětem, subjektem i způsobem zobrazení. Literaturou prostupuje povědomí a pocit pohybu, proměnlivosti světa v rozmanitých formách času.“¹⁴⁹ Čas literárního díla ovšem není gramatickou kategorií, netýká se pouze slovesného času, ale je vyjadřován referenčními odkazy a jinými výrazovými prostředky. Např. vyprávění vypravěče se týká vždy minulosti, a přesto může být tato minulost vyjadřována přítomným slovesným časem (historický přezens).

S referenčními odkazy souvisí řada dalších předpokladů, které spadají do oblasti **komunikační strategie** (II.A.3.2.7. a II.B.4.7.). Ta je dána již potřebou, vůlí anebo ochotou účastníků komunikace se dorozumívat. „Princip kooperace“, tak jak jej stanovil Herbert Paul Grice,¹⁵⁰ je spíše základem komunikační strategie než jeho projevem, i když je třeba uvažovat také o stupních komunikační vstřícnosti. Čtyři „konverzační maximy“, kterými Grice daný princip rozvádí, a dále „princip zdvořilosti“, kterým Geoffrey N. Leech obohacuje Griceovu koncepci,¹⁵¹ již do komunikační strategie zcela patří. Komunikační strategii určuje např. předpoklad adresáta (posluchače nebo čtenáře), že vypravěč (mluvčí nebo pisatel) říká pravdu, anebo předpoklad vypravěče, že adresát pochopí a přijme jeho postoj k tématu výpovědi. V prvním případě jde o **premisu upřímnosti** (II.B.4.7.1.), vymežovanou jako interpretační východisko posluchače, který ve vztahu ke kterémukoli výroku vždy nejdříve předpokládá, že mluvčí říká pravdu, v druhém případě o **premisu důvěry** (II.B.4.7.2.), která je založena na přesvědčení mluvčího, že posluchač ve vztahu ke kterémukoli výroku odhalí a bude respektovat jeho postoje.

¹⁴⁸ **Recepční autor** je komunikační instituce, konstruovaná čtenářem v procesu literárního dorozumívání. Viz dále oddíl 6.4.1. *Teoretická dvojníci reálného autora a čtenáře*, kde pojednávám o kategoriích, jakými jsou recepční, reálný a implicitní autor, virtuální, ideální, implicitní a reálný čtenář nebo fiktivní adresát.

¹⁴⁹ Lichačov, Dmitrij Sergejevič: *Poetika staroruské literatury*. Odeon, Praha 1975, s. 193.

¹⁵⁰ Grice, Herbert Paul: „Logic and Conversation.“ In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L., ed.: *Syntax and Semantics*. Vol. 3. *Speech Acts*. Academic Press, New York 1975, s. 41–58.

¹⁵¹ Srov. Leech, Geoffrey N.: *Principles of Pragmatics*. Longman, London - New York 1983.

Lživé a mystifikační výroky, plagiáty a literární podvrhy jsou zneužitím této důvěry, jsou (na bázi odesilatele) projevem snahy skrýt autentické autorské postoje a (na bázi adresáta) projevem zásadní interpretační nedůvěry. V tomto případě je komunikační strategií **premise lži** (II.B.4.7.3.). Parodie a perzifláž, které se projevují více nebo méně zřetelně identifikovatelnými signály (výrazovými prostředky) z oblasti modality tématu (zejména signály ironie a nadsázky), vycházejí naopak z premisy důvěry.

Součástí komunikační strategie utváří také míra ochoty vypravěče respektovat prezentované cizí názory a míra ochoty adresáta přijmout vypravěčův odlišný názor. Jde o míru ochoty respektovat koncepty světa obsažené ve „světech ze slov“. Přítomnost této ochoty vyjadřuje **premise tolerance** (II.B.4.7.4.), nepřítomnost **premise intolerance** (II.B.4.7.5.). Tolerance a intolerance jsou projevem komunikační strategie např. při domluvě s nechápavými, zaujatými anebo opilými; toleranci lze vnímat jako důležitou podmínku dorozumívání, intoleranci jako komunikační bariéru.

Tolerance však není vrozená interakční schopnost – **interaktivita** (II.A.1.12.), ale vypěstovaná etická, filozoficky zdůvodňovaná hodnota.¹⁵² Souvisí s „principem zdvořilosti“ čili **maximy taktu** (II.B.4.7.6.), **velkorysosti** (II.B.4.7.7.), **uznání** (II.B.4.7.8.), **skromnosti** (II.B.4.7.9.), **shody** (II.B.4.7.10.) a **sympatie** (II.B.4.7.11.). Obdobně je tomu u **konverzačních maxim** (II.B.4.7.12.) – **maximy kvantity** (II.B.4.7.12.1.), **přikazující**: vyjadřuj se adekvátně rozsáhle vzhledem ke komunikační situaci, **maximy kvality** (II.B.4.7.12.2.): říkej jen to, pro co máš důkazy, anebo **relevance** (II.B.4.7.12.3.): vyjadřuj se k tématu a **způsobu** (II.B.4.7.12.4.): vyjadřuj se jasně a srozumitelně.¹⁵³ Také jejich podoba se dlouhodobě utváří.

Specifickým jevem z oblasti komunikační strategie je **jazyková agresivita** (II.B.4.7.13.), která prorůstá všemi úrovněmi lidského dorozumívání. Agresivita se konfrontuje s principem zdvořilosti, tedy upřímnosti, tolerance a taktu, ale nikoli s konverzačními maximy. Jazyková agresivita dokonce může vést k velmi efektivnímu a jasnému dorozumívání.

S komunikační strategií souvisejí další předpoklady lidského dorozumívání – **producentická schopnost formulovat a konzumentská schopnost identifikovat vypravěčská hlediska** neboli **modalitu tématu** (II.B.4.10.1.). Charakte-

¹⁵² To je také důvod, proč tento pragmatický předpoklad odděluji od kompetence znalosti konceptů světa (II.B.3.1.2.); nejbližší má tolerance ke konceptu otevřeného světa postmoderny chápaného jako „radikální pluralita“ (Welsch, Wolfgang: *Postmoderna – pluralita jako etická a politická hodnota*. KLP – Koniasch Latin Press, Praha 1993, s. 31).

¹⁵³ Srov. Hoffmannová, Jana: „Projevy taktu (a beztaktnosti) v televizních rozhovorech.“ *Slovo a slovesnost*, 55, 1994, č. 3, s. 194.

ristická vypravěčská hlediska se vymezila jako **humorný postoj** (II.B.4.10.1.1.), **tragický postoj** (II.B.4.10.1.2.), **satirický postoj** (II.B.4.10.1.3.), **ironický postoj** (II.B.4.10.1.4.) nebo **tragicko-komický postoj** (II.B.4.10.1.5.). Dalším typem znalostních kompetencí z oblasti **gramatiky vyprávění** (II.B.4.10.) je **znalost gramatiky příběhu** (II.B.4.10.2.), tzn. znalost jeho fabulační a syžetové výstavby, a **znalost autorské a vypravěčské komunikační strategie** (II.B.4.10.3. a II.B.4.10.4.).

S referenčními odkazy, komunikační strategií a modalitou tématu jako svébytnými oblastmi komunikačních kompetencí dále souvisí schopnost dorozumívajících se subjektů vyjádřit, odhalit, odlišit a modifikovat globální zaměření procesu dorozumívání tak, jak je předpokládá **systém znakových funkcí / funkcí kódu** (II.A.3.1.1.) a umožňuje **znalost systému znakových funkcí / funkcí kódu** (II.B.4.2.3.), tzn. znalost komunikační, sémantické / sémiotické, mentálně operativní, gnoseologické, emotivní, asociativní, stylistické, axiologické a estetické funkce.

2.9. Kulturní paradigma jako předpoklad a dějiny jako produkt lidského komunikativního jednání

Člověk si průběžně upravuje svou představu o míře uspořádání světa, ve kterém žije, čili o jeho chaosu a řádu.¹⁵⁴ Postupuje tak jednotlivec a v průběhu dějin také celá lidská komunita. Je to zcela regulérní projev i cíl lidského komunikativního jednání, přičemž dorozumívání může dospět k zjevným věcným pravdám i k vědeckému poznání s omezenou záruční lhůtou, k naději i ke skepsi. Kromě toho ovšem existuje něco, co stojí na počátku každého procesu poznávání (I.A.4.), dorozumívání (I.B.) anebo vědeckého výzkumu (I.C.11.), co ve vztahu ke konceptům světa tvoří v daném okamžiku závazné východí, obecné rámcové principy i legalizované metody poznání. V tomto případě nejde o kantovské nadindividuální a apriorní formy rozumu přesahující a pořádací zkušenost, ale o výsledky komunikativního jednání, o kolektivní syntézu vědomostních předpokladů dorozumívání, neboli o **kulturní paradigmata** (II.A.2.3.1.). „Paradigmata jsou tedy konceptuální schémata, pod jejichž zorným úhlem vidíme, vykládáme nebo chápeme určitou část světa, určitou doménu věcí.“¹⁵⁵

¹⁵⁴ Srov. Kůrka, Petr, ed.: *Geometrie živého. Sborník přednášek 26.-30. září 1988, Bechyně. Matematické modely morfogeneze*. ZP ČSVTS při FgÚ ČSAV, Praha 1989; Gleick, James: *Chaos. Vznik nové vědy*. Ando Publishing, Praha 1996.

¹⁵⁵ Tondl, Ladislav: *Věda, technika a společnost. Soudobé tendence a transformace vzájemných vztahů*. Filosofía, nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, Praha 1994, s. 41.

Michel Foucault systematicky budoval model „archeologie vědění“, tedy metodu průzkumu lidského vědění.¹⁵⁶ M. Foucault s pomocí této „archeologie“ hledal cestu do historie: „odhalil nedostatečnost tradiční historie založené na subjektu a věnoval se popisu ‚okamžitých‘ struktur, které subjekt ovládají tím, že mu předepisují jeden určitý způsob reakce na určitý podnět. Avšak tím, že vzal subjektu možnost tyto struktury měnit, že je vůči němu absolutizoval, zbavil se možnosti vysvětlit jejich pohyb, který se mu proto jeví v diskontinuitních fázích, mezi nimiž přechody nemůže – jak si sám uvědomuje – vysvětlit.“¹⁵⁷

Termín „paradigma“ ve významu „konceptuální schémata“ zavedl na počátku šedesátých let tohoto století ve vztahu k vývoji vědeckých teorií Thomas Samuel Kuhn v knize *Struktura vědeckých teorií* (*Structure of Scientific Revolutions*, 1962). Ten zjistil, že za sumou dobových vědeckých poznatků (k nimž dospěl např. Mikuláš Koperník, Isaac Newton, Antoine Laurent de Lavoisier a Albert Einstein) se skrývají východiska, která mají charakter epistemologických hranic. Pokrok v přírodovědě – podle Kuhna – neprobíhá plynule, i když se připravuje, ale spíše náhle, formou revolucí. Dobově reprezentativní vědecké teorie, představované zakladatelskými vědeckými pracemi a od nich odvozenými učebnicemi, vytvářejí a potvrzují vládnoucí dobové „paradigma“. Poznatky mimo tento rámec jsou naopak odmítány, upadají v zapomnění; práce, které je obsahují, se mohou se slávou vynořit z archivů, pokud korespondují s některým z nových prosazujících se paradigmát.

Paradigmata, pojímaná v nejširším kontextu jako kulturní paradigmata, přinášejí mj. také výklad základních kategorií lidského světa, jako jsou čas, prostor nebo principy myšlení. Mezi prostorově vzdálenými kulturními oblastmi jako celky, ale také v rámci jedné kulturní oblasti – jak již bylo poznamenáno – mohou být tyto kategorie, které se jeví na první pohled jako neměnné a obecně závazné skutečnosti, vnímány zcela odlišným způsobem. Kulturní paradigmata, i když se vzhledem k jednotlivci jeví jako skutečnosti nadindividuální, neměnné, normativní, apriorní, popř. jako

¹⁵⁶ M. Foucault poprvé tento model předložil v roce 1969 v knize *L'archéologie du savoir* (1969). Základem „archivu“ je „výpověď“ (*énoncés*), která nepředstavuje strukturu, ale „je existenciální funkcí, která je vlastní znakům, a vycházejí z ní je možné pomocí analýzy anebo nazírání rozhodnout, zdali ‚dávají smysl‘ nebo ne, podle kterého pravidla následují za sebou nebo stojí vedle sebe, čeho jsou znakem a jaký druh činnosti je jejich (ústní nebo písemnou formulací) dosažen“ (*Archäologie des Wissens*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973, s. 126).

¹⁵⁷ Holzbachová, Ivana: *Člověk a dějiny. Dynamika dějin a lidská aktivita v buržoazním myšlení*. UJEP, Brno 1981, s. 59.

struktury zakódované v lidském vědění po způsobu archetypů, mají proměnlivý, aposteriorní charakter. Kulturní paradigmatata jsou výsledkem dlouhodobých komunikačních aktivit lidských společností.

Zřetelně lze daný problém ilustrovat na vztahu kulturních paradigmat a konceptů dějin. Historiografie, donekonečna interpretující (konstruující) dějiny, ale také dějiny samotné jsou produktem komunikativního jednání společnosti lidí a jejich paradigmatických aktivit. Ne že by historiografie byla podmínkou života civilizace. Civilizace bez historiografie jsou ovšem civilizacemi bez dějin,¹⁵⁸ přesněji bez **konceptů dějin** (II.A.2.3.2.2.12.) nabízejících syntetizující pohledy na vývojové, globální problémy lidského světa.

Periodizace velkých historických celků obvykle vycházejí z více nebo méně reflektovaných proměn kulturního paradigmatu redukovaného na koncepty dějin. Paradigmatata žijí stejně ve vědě jako ve filozofii, v náboženstvích i v humanitních vědách, v umění i v společenských institucích. Jsou spjata s konkrétní dobou a konkrétní kulturní oblastí. Vývoj kulturních oblastí je možné představit jako posloupnost manifestujících se kulturních paradigmat, jako příběh o úspěšných a zavržených konceptech dějin vyprávěný z pozic vítěze, tedy z pozic v dané době reprezentativního kulturního paradigmatu.

V současné době lze v rámci evropského historického kontextu uvažovat např. o paradigmatu kulturních epoch (pravěk, starověk / antika, středověk a novověk) anebo o paradigmatu kulturních slohů (archaická, klasická a helénistická doba, předrománská doba, románská doba, gotika, renesance, baroko, klasicismus, romantismus, moderna, postmoderna). Při podrobnějším pohledu se objeví paradigma kulturních proudů (křesťanství, humanismus, manýrismus, osvícenství, secese) a snad i směrů (góngorismus, byronismus, naturalismus, poetismus). Tato periodizace je výsledkem, k němuž dospěla suma „světů ze slov“, založená na stávajícím vítězném paradigmatu kulturního vývoje. Dospět lze ještě k obecnějším paradigmatickým celkům, než jakými je např. paradigma antiky nebo euro-americká kulturní oblast, a to k paradigmatu komunikace a vědomostí obyvatel planety Země. Znalost tohoto paradigmatu by byla potřebná mimozemšťanům při navázání styku s lidmi.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Existuje podstatný rozdíl mezi pečlivým kronikářským čínským pojetím historie a mýtickým, nadčasovým pojetím historie ve staré Indii. (Srov. Zbavitel, Dušan, ed.: *Moudrost a umění starých Indů*. Odeon, Praha 1971; Böttger, Walter: *Kultura ve staré Číně*. Panorama, Praha 1984.)

¹⁵⁹ Toto paradigma komunikace a vědomostí obyvatel planety Země, které již bylo odesláno do kosmu, je nezávislé na jazykovém dorozumívání. Kódovacím jazykem se zde staly symboly

Kulturní paradigmatata představují důležitý předpoklad lidského dorozumívání – legislativu komunikačního prostředí. Kulturní paradigmatata mají tendenci prosazovat svou moc a pravdu, obdobně jako Foucaultovy „diskursy“ (*discours*).¹⁶⁰ Nutí komunikující subjekty, aby se chovaly podle jejich dispozicí a norem. Tragédií obvykle končí komunikace mezi komunitou a neústupnými jednotlivci, kteří předběhli paradigma své doby, anebo kteří lpějí na nefunkčních archaických paradigmatatech. Nezájem, opovržení a vyvržení ze společnosti „slušných“ představuje nejméně agresivní výsledek tohoto konfliktu. Jako tragická a komická současně se může jevit komunikace mezi obyvateli dvou odlišných kulturních paradigmat.¹⁶¹

Pokud bychom vytvořili statistiku nedorozumění, absolutní většina neúspěšných komunikačních situací by zřejmě nebyla zaviněna paradigmatickými disproporcemi. Nedorozumění se dějí na nižších úrovních, než je široce chápané kulturní paradigma. Přechod mezi vrcholovým kulturním paradigmatem a jeho nižšími úrovněmi je velice dlouhý a plynulý. Pro všechny tyto úrovně (kulturní, historickou, politickou, ekonomickou, vědeckou, uměleckou aj.) se však používá téhož termínu.

V daných souvislostech vzniká příležitost pro uplatnění kategorie diskursu. Módnímu „diskursu“ je ovšem třeba odpustit trestní rejstřík sňatkového podvodníka, zasubujícího se podle okolností s nejrůznějšími koncepty – významy.¹⁶² Jako inspirativní se v daných souvislostech jeví názor Paula Ricoeura. **Diskurs** lze podle něho vymezit jako souhrn a průnik resultátů a kontextů konkrétních dorozumívacích a mentálních aktivit člověka, které se vyznačují uzavřeností, podobnou strukturovaností a jednotnou gramatikou myšlení. V oblasti jazykového dorozumívání se diskurs týká konkrétních promluv anebo literárních děl v mluvní nebo literární komunikaci, odehrává se v přítomném čase a „směřuje k věcem, vztahuje se ke skutečnosti, vyjadřuje svět“.¹⁶³ Diskurs je dán relativně uzavřeným „světem

---

a ikonické výtvarné znaky.

- ¹⁶⁰ Srov. Foucault, Michel: *Diskurs, autor, genealogie*. Svoboda, Praha 1994, *Řád diskursu*, s. 7-39.
- ¹⁶¹ Srov. Ecùv román *Jméno růže* (Odeon, Praha 1988, s. 446-462, orig. *Il nome della rosa*, 1980), kde je představen konflikt mezi moderním Vilémem z Baskervillu a středověkým Jorgem; popsán je zde střet protichůdných paradigmatických struktur chování a také jsou zde odhalovány mechanismy, pomocí nichž paradigma prosazuje svou touhu po moci a vůli po pravdě.
- ¹⁶² Např. Michel Foucault vztahuje diskurs nejen ke konkrétní situaci, ale chápe jej také široce – vztahuje ho k historickým obdobím. V tomto pojetí diskurs „formuje myšlení, poznání a vyjádření poznání určité historické epochy“ (Horák, Petr: *Struktura a dějiny. Ke kritice filozofického strukturalismu ve Francii*. Academia, Praha 1982, s. 58).
- ¹⁶³ Ricoeur, Paul: *Hermeneutics and the Human Sciences. Essay on Language, Action and Interpretation*. Cambridge University Press, Cambridge 1981, s. 140.

ze slov“ a současně jeho kontextem. Diskursy se jeví jako systémy vědomostí o konkrétním stavu světa, zachyceném „světy ze slov“. Lze hovořit o diskursu mytologie, např. starořeckého Olympu, o diskursu vědecké disciplíny, např. antické rétoriky, o diskursu díla, např. Aristotelovy *Poetiky*, ale také diskursu života, např. o Epikúrově etice.¹⁶⁴

Kulturní paradigmatata se dostávají do souvislostí nejen se zkušenostními světy a duchovními světy, ale také **diskursy**. Diskurs tím, že vytváří a vyslovuje koncept světa, potvrzuje, rozvíjí anebo narušuje dobově reprezentativní paradigma. Pouze a jedině v rámci a s pomocí diskursu (např. středověkého filozofického myšlení, středověké estetiky, křesťanského umění, české reformace)¹⁶⁵ je možné pojmenovat paradigma (např. evropského středověku). Paradigma se vyjevuje samo, bez ohledu na komunikační záměry autora diskursu. Může být ovšem také tématem výpovědi, jako např. paradigma středověku ve spisku Alaina de Libery *Středověká filozofie*.¹⁶⁶

Kulturní paradigmatata představují elementární předpoklady a limity dorozumívání, diskursy vymezují prostor, v němž se dorozumívání odehrává. Např. Karel Hynek Mácha byl nepochybně horlivý vlastenec a stoupenec národně obrozeneckého programu (paradigmatu), a přesto se v roce 1836 nedomluvil prostřednictvím svého *Máje* s většinou svých čtenářů. Diskurs, který prostřednictvím *Máje* vytvořil, nebyl pro české čtenáře roku 1836 akceptovatelný. Zcela zatratit jej musel ve své korespondenci František Ladislav Čelakovský, ctící národ jako nejvyšší autoritu, v příspěvku otištěném v *Květech* (1836) národní buditel a opěvovatel Josef Kajetán Tyl a v *České Včele* (1936) kritik Jan Slavomír Tomíček. Jiný ctěný český básník Josef Krasoslav Chmelenský dokonce v *Muzejníku* (1836) napsal, že tato báseň „nedospěla ještě pro kritiku“, neboť je „toť, co se nic nazývá“.¹⁶⁷

K. H. Mácha provokoval tím, že přejal a do těsných českých poměrů přenesl paradigma evropského romantismu. V poemě *Máj* se odvážil být osobní a zvolené téma, které v té době uměla exploatovat kramářská píseň, zpracoval zcela bez zřetele k obrozeneckým cílům. K. H. Mácha se sice pokusil své cíle zamlít v neústrojném předzpěvu *Máje* zahájeném z dneš-

¹⁶⁴ Srov. Festugière, André-Jean: *Epikúros a jeho bohové*. Oikoymenth, Praha 1996.

¹⁶⁵ Srov. např. Pieper, Josef: *Scholastika. Osobnosti a náměty středověké filosofie*. Vyšehrad, Praha 1993.

¹⁶⁶ Srov. Libera, Alain de: *Středověká filozofie*. Archa, Bratislava 1994.

¹⁶⁷ Viz Vlček, Jaroslav: *Dějiny české literatury*. Sv. 2. *Od století XVIII. k letům čtyřicátým století XIX*. L. Mazáč, Praha 1940, s. 632-633. Srov. knihu Pavla Vašáka *Literární pout Karla Hynka Máchy* (Odeon, Praha 1981), jejímž tématem je *Ohlas Máchova díla v letech 1836-1858* (podtitul).

ního pohledu komickým veršem „Čechové jsou národ dobrý!“,¹⁶⁸ ale jeho sebeobranný pokus nevyšel.

Individualistický, kosmopolitní, „destruktivní“ romantismus *Máje* se zde střetl s národně obrozeneckým, kolektivisticky „konstruktivním“ romantismem dobových čtenářů, vyjádřeným heslem „co je české, to je hezké“. Tento konflikt, odehrávající se v rámci evropského romantického paradigmatu, s nímž jen zčásti koresponduje paradigma českého národního obrození,¹⁶⁹ představoval nedorozumění. Máchův *Máj* sice popíral klasicistně osvícenskou inspiraci národně osvobozenického programu, ale také jej rozšiřoval a umělecky naplňoval. K těmto poznatkům (k odhalení tohoto diskursu) dospěla kulturní veřejnost až za dvacet let po Máchově smrti.

Člověk nemá možnost zvolit si dobu, místo a prostředí svého zrodu, a proto také nemá možnost výběru z paradigmatických možností, které si lidský rod do té doby vyzkoušel. Rodí se do zaplněného paradigmatického prostoru a podléhá jeho produktivní síle. Jen malá skupina nejpronikavějších duchů zahlédne jiné „cíle a výsledky“ a jiná „schémata“ a ještě menší skupina má odvalu toto své vidění světa veřejně vyslovit.

Hranice lidského světa jsou určeny kulturními paradigmaty. V tomto prostoru se pak odehrávají spory o charakter, směr a cíl dějinných změn anebo – jinak řečeno – smysl lidské existence. Člověk se opakuje a podléhá tradici; je tvůrce diskursů, vyrůstajících z vládnoucího paradigmatu. Každý nový „epochální“ objev a každé geniální slovesné dílo dovršují „svět“ starého, anebo zakládají „svět“ nového paradigmatu.

Pokud vím, žádné kulturní paradigma ani žádný koncept dějin dosud neumožnily vytvořit univerzální „svět ze slov“, ve kterém by rádi společně žili všichni lidé. Takový svět nevytvořilo biblické *desatero*, *Velká listina svobod* (*Magna charta libertatum*, 1215), ani *Závěrečný dokument Helsinské konference* o lidských právech a svobodách, podepsaný 1. srpna 1975 představiteli třiceti tří evropských států, USA a Kanady. Nevybudoval jej rovněž žádný vědecký model světa. Jako univerzální „svět ze slov“ nefunguje ani model vyjádřený např. v zákonech Newtonovy klasické mechaniky, vyložený v knize *Matematické principy přírodní filozofie* (*Philosophiae*

¹⁶⁸ Mácha, Karel Hynek: *Máj*. Odeon, Praha 1968, s. 9.

¹⁶⁹ Paradigma národního obrození v podobě „gramatiky“ nesentimentálním způsobem odkryl Vladimír Macura v knize *Znemení zrodu* (*České obrození jako kulturní typ*. Československý spisovatel, Praha 1983); do oblasti *Tvarosloví* (název první kapitoly) autor začlenil paradigmatické kategorie, jako jsou synkretismus, emancipační úsilí, lingvocentrismus, překladovost, mytologičnost, ideálnost, hra, mystifikace a vlastenecká společnost, do oblasti *Pojmosloví* (název druhé kapitoly) pojednání o národněobrozeneckých konceptech antiky, vlasti, národa, středu a Prahy.

naturalis principia mathematica, 1687). Nenabídlo je ani žádné dílo náboženské, utopické nebo krásné literatury.

Paradigmata (i to Lyotardovo, o němž bude vzápětí řeč) představují nejen předpoklady a limity dorozumívání, ale jsou také generátory komunikační aktivity v tom smyslu, že určují „cíle i výsledky pozorování a experimentů“ a že rovněž slouží „jako schémata tvorby našich představ o struktuře dané domény, jako modely vědecké explanace jevů nebo událostí v této doméně, respektive modely predikce budoucích jevů nebo událostí“.¹⁷⁰

Tradiční historiografie se zakládá mj. na předpokladu, že existují dějiny, tzn. – velmi hrubě řečeno – chronologicky uspořadatelné faktické události, které je možné „číst“, a kterým je tudíž možné udělit smysl (význam). I když faktické události minulosti nelze zrušit, pro historiografa existují pouze jako akty čtení, tedy v procesu časoprostorově distančního (I.B.6.) a rozšířeného časoprostorově distančního dorozumívání (I.B.7.). Dopracovat se k nim může pouze za předpokladu, že se dochovaly „texty“, které lze číst, tzn. kterým je rozumět a které lze interpretovat.¹⁷¹

Odehrávající se události a chování člověka nebyly nikdy, a to nejen v prehistorických obdobích, ale také v době vyspělých informačních technologií, dostatečně zevrubně „zaznamenány“. To, co víme o člověkově a jeho dějinách, je vyčteno z výsledků jeho chování, včetně a především chování typu literární komunikace. O dějinách jsme informováni akty „psaní“. O dějinách víme jen to, co o nich bylo „zaznamenáno“, co si „přečetl“ historiograf a co nabídl svému čtenáři jako „vypravěč příběhů“ (*storyteller*).¹⁷² Toto napsané ovšem spadá do oblasti „světů ze slov“, do báječné říše svobody, kde jsou v moci svého tvůrce také motivace nebo kauzalita.

Dějiny zřejmě existují jako produkt spontánního kolektivního komunikativního jednání. Nezničí je ani subjektivismus, ani skepticizmus, ani relativismus. Historiografická práce má smysl i v okamžiku, kdy dějiny jsou vnímány jako udělování smyslu bezsmyslnému,¹⁷³ anebo jako volba a projekce, která vytváří fakta v širším slova smyslu.¹⁷⁴ Společně s Józefem

¹⁷⁰ Tondl, Ladislav: *Věda, technika a společnost. Soudobé tendence a transformace vzájemných vztahů*. Filosofie, nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, Praha 1994, s. 41.

¹⁷¹ Srov. kapitolu 6. *Čtení a interpretace – dvě fáze literárního dorozumívání*.

¹⁷² Tyto pozice zaujal Hayden White v esejích *The Historical Text as Literary Artifact* (in *Clio*, Vol. 3,3, 1974; citováno podle: W., H.: *Auch Klio dichtet oder die Fiction der Faktischen*. Klett-Cotta, Stuttgart 1986, *Der historische Text als literarisches Kunstwerk*, s. 101-122).

¹⁷³ Srov. Lessing, Theodor: *Geschichte als Sinngebung dem Sinnlosen*. C. H. Becksche Verlag, München 1921.

¹⁷⁴ Srov. Kudrna, Jaroslav: *Kapitoly z dějin historiografie a filozofie dějin*. Univerzita J. E. Purkyně, Brno 1980, s. 261; autor zde vykládá strategii Luciena Febvrea (1878-1956), jedno-

Tischnerem se domnívám, že „horizontem myslící naděje jsou dějiny – dějiny národa a dějiny lidstva“.¹⁷⁵ Člověk historii kontroluje, nikoli ovšem v oblasti předmětného, společenského života, ale v oblasti „světů ze slov“, vytváří ji, obdobně jako Orwellovo Ministerstvo pravdy.¹⁷⁶ Směřování „světů ze slov“ ovšem není výsledkem svévole, ale je vždy paradigmaticky určeno. Tak, jak se mění člověk, mění se také jeho minulost. Člověk si ji upravuje podle aktuálních představ a potřeb.

„Světy ze slov“ nás přesvědčují, že dějiny mají kupř. zákony, poslání nebo ducha a že ducha dějin je možné kontaktovat, zákony pojmenovat a smysl dějin odhalit. Vyjádření smyslu dějin se může týkat např. cílů a ideálů anebo může být projevem hravého pudu (každá hra má svá pravidla) či pouhým „odrazem našeho vlastního živého životního pocitu“.¹⁷⁷ Některá paradigmatata tuto úvahu umožňují. V jiném kontextu se však existence zákonů, smyslu či ducha dějin účinně popírá.

Fakt, že teoretické poznání dospělo k vymezení kategorie „paradigmatu“, je důsledkem změn v paradigmatu euroamerické kultury, změn dávaných do souvislosti s postmodernismem. Také v rámci postmoderního paradigmatu dochází k upravování minulosti a na jeho základě k dalším pokusům o klasifikaci kulturních dějin.

Jean-François Lyotard, Jan Křitel paradigmatu postmoderny, opouští strategii konsensu jako perspektivy dějinného vývoje. Tento autor zejména ve studiích *Postmoderní situace (La condition postmoderne, 1979)* a *Postmoderno vysvětlované dětem (Le postmoderne expliqué aux enfants, 1986)* odhaluje princip moderních dějin – ukazuje, že myšlení a jednání 19. a 20. století se řídí ideou emancipace. Idea emancipace je – podle Lyotardova názoru – začleněna do odlišných konceptů filozofie dějin a je odlišně formulována „v různých velkých příbězích, v nichž se lidé pokoušejí organizovat množství událostí“.¹⁷⁸ Tyto příběhy představuje „křesťanský příběh o vykoupení Adamovy viny láskou, osvícenský příběh osvobození z nevědomosti

ho z hlavních představitelů historiografické školy soustředěné kolem francouzského časopisu *Annales d'Histoire Économique et sociale*.

175 Tischner, Józef: „Naděje hledající pravdu.“ In: *Člověk v moderních vědách*. Filozofický ústav ČSAV, Praha, 1992, s. 62 (ed. K. Nellen).

176 Srov. Orwell, George: *1984*. Naše vojsko, Praha 1991; viz pozn. č. 48.

177 Dilthey, Wilhelm: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. Gesammelte Schriften*. Bd. 7, Verlag von B. G. Teubner, Leipzig – Berlin 1927, s. 261. (Srov. Střítecký, Jaroslav: *Dějiny a dějinnost. Studie k problému jednotlivého u Diltheye a Kanta*. UJEP, Brno 1985.)

178 Lyotard, Jean-François: *O postmodernismu. Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Filozofický ústav AV ČR, Praha 1993, *Postmoderno vysvětlované dětem*, s. 34.

a otroctví pomocí vědění a rovnosti, spekulativní příběh realizace univerzální Ideje dialektikou konkrétního, marxistický příběh osvobození od vykořisťování a zcizení skrze zespolečnění práce, kapitalistický příběh osvobození od chudoby díky technickému a průmyslovému vývoji¹⁷⁹

Všechny tyto emancipační příběhy podle J.-F. Lyotarda provázejí od samého počátku „příběh o úpadku“, ale teprve v posledních desetiletích se idea emancipace, založená na společném, nedosažitelném „cílovém bodě“ – osvobození celého lidstva, zdiskreditovala ve všech svých oblastech.¹⁸⁰ Lyotard nedůvěřuje konsensu, to je také důvodem jeho polemiky s Jürgenem Habermasem;¹⁸¹ naopak předpokládá „mnohost světů jmen“¹⁸² a nepřekonatelnou různost kultur, a pokud mluví o možnosti domluvy, má na mysli domluvu částečnou a dočasnou. Za důležitější pokládá zjišťování rozdílů a vytváření nových pravidel diskursu.

Jednotlivá paradigmatata dala odlišnou odpověď na otázku, co jsou to lidské dějiny, kam dospěly a jakou roli v nich sehrál člověk.¹⁸³ Vyhodnocení nabídnutých řešení nevede k identifikaci optimálního řešení, ale k odhalení příčin mnohosti a rozdílnosti. Interpretace dějin totiž dospěla do obdobného stadia jako hodnocení ženy ve vyprávění Diderotova románu *Jakub Fatalista a jeho pán* (*Jacques le Fataliste et son Maître*, 1776), také o dějinách lze současně tvrdit, že jsou krásné i ošklivé, chytré i hloupé, tlusté i vychrtlé, aniž by o oprávněnosti (pravdivosti) těchto názorů bylo nutné a možné pochybovat.

Koncepty dějin fungují ve vztahu k určitému období a určitým dorozumívajícím se subjektům (k autorům a čtenářům, mluvčím a posluchačům) jako pragmatické předpoklady komunikace. Otázkou je, zdali a jak se mohou obyvatelé těchto prostorů dorozumívat a zdali je možné naučit se žít současně v několika odlišných komunikačních prostředích. „Otázkou je,

179 Tamtéž, s. 34

180 Srov. Lyotard, Jean-François: *O postmodernismu. Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Filosofický ústav AV ČR, Praha, 1993, *Postmoderno vysvětlované dětem*, s. 37, 38, *Postmoderní situace*, s. 87.

181 Strategii konsensu sleduje Habermasovo dílo *Erkenntnis und Interesse (Mit einem neuen Nachwort*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973, pův. 1968) a *Theorie des kommunikativen Handelns* (Bd. I. *Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung*. Bd. II. *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1981). Srov. dále Strítecký, Jaroslav: „Empirizace a priori? K Habermasově teorii komunikativního jednání.“ In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*. G 32, Brno 1988, s. 7–22.

182 Lyotard, Jean-François: *O postmodernismu. Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Filosofický ústav AV ČR, Praha, 1993, *Postmoderno vysvětlované dětem*, s. 39.

183 Srov. Marek, Jaroslav: *O historismu a dějepisectví*. Academia, Praha 1992.

zdali dějinný člověk se chce ještě přiznávat k dějinám.¹⁸⁴ A také, „jestli historie lidstva jako taková vůbec existuje“.¹⁸⁵ To je ovšem téma, které přesahuje oblast předpokladů lidského dorozumívání a jeho paradigmatických a syntagmatických os.

---

¹⁸⁴ Patočka, Jan: *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Academia, Praha 1990, *Je technická civilizace úpadková, a proč?*, s. 126.

¹⁸⁵ Lyotard, Jean-François: *O postmodernismu. Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Filosofický ústav AV ČR, Praha 1993, *Postmoderno vysvětlované dětem*, s. 41.